

PROFESORIAUS MARIANO MORELOWSKIO KELIAS Į 1944-UOSIUS: VALDŽIOS, KOLEGOS, VERTINIMAI

Karolis Kučiauskas

VILNIAUS UNIVERSITETO ISTORIJOS FAKULTETO
ISTORIJOS TEORIJOS IR KULTŪROS ISTORIJOS KATEDRA
Universiteto g. 7, LT-01131 Vilnius
k.kuciauskas@gmail.com

Straipsnyje atskleidžiama nuosekli prof. Mariano Morelowskio veikla ir karjera Stepono Batoro universiteto Menų fakultete Vilniuje (1930–1939). Pateikiami nauji faktai apie ryškų jo vaidmenį Vilniaus kultūriniame gyvenime, didelių iškilnių organizavimą (pvz., maršalo J. Piłsudskio širdies ir jo motinos laidotuvių programos sukūrimas) ir mažiausių smulkmenų paisymą puošiant Vilnių, taip pat iki šiol nežinoti faktai apie Morelowskio susidūrimą su teisėsauga. Pristatomi du iki šiol Vilniaus istorijos tyrimuose plačiai neanalizuoti šaltiniai – 1942 m. Morelowskio „Vilniaus istorinių paminklų svarbiausių konservavimo darbų aprašymas“ ir su juo tiesiogiai susijęs „1944 m. liepos mėn. karo veiksmų metu sužalotų svarbiausių Vilniaus meno istorijos paminklų sąrašas“. Analizuojant Morelowskio veiklą straipsnyje nušviečiamas ir kitų, tiesiogiai ir netiesiogiai su juo dirbusių žymių asmenybių vaidmuo vertinant Antrojo pasaulinio karo Vilniaus miestui padarytą žalą.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: prof. Marianas Morelowskis, prieškarinio Vilniaus inteligentija, karo padarinių vertinimas 1944 m.

1944 m. liepa – lūžinis momentas Vilniaus miesto istorijoje urbanistine, demografinė ir socialine prasme. Nors vokiečių žvalgyba dar kelis mėnesius žvalgė miestą iš oro, pagrindiniai karo veiksmai dėl jo kontrolės baigėsi, čia vėl įsitvirtino Raudonoji armija. Akivaizdžiausia karo veiksmų ir besitraukiančio fronto pasekmė – fizinė žala miestui. Jos įvertinimas ir likvidavimas – svarbiausias miesto valdžios siekis grąžinant jį į normalaus gyvenimo vagą. Tačiau atsižvelgiant į jau žinomus faktus apie Vilniui padarytos

žalos vertinimą šiuolaikiniuose tyrimuose, šio darbo tikslai yra keli. Svarbu naujais duomenimis ir išvalgomis papildyti miestui 1944 m. liepą padarytos žalos vertinimo istoriją. Nors šiuose karo meto ir ankstyvojo pokario procesuose dalyvavo nemažai žymių prieškarinio vilniečių – inžinierius Zygmuntas Mieczysławas Czajkowski, fotografai Janas ir Januszas Bułhakai, fotografe Sofija Urbonavičiūtė-Subačiuvienė, architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis ir kiti – pagrindine asmenybe pasirinktas Vilniaus Stepono Batoro

1. Prof. Marianas Morelowski, 1931, in: Kozieł Andzej, „Marian Morelowski (1884–1963)“, in: *Rocznik Historii Sztuki*, t. XXXVI, Warszawa: PAN Warszawska Drukarnia Naukowa, p. 48

Prof. Marian Morelowski, 1931

universiteto profesorius Marianas Morelowski, kaip iki šiol mažiausiai analizuotas karo žalos vertintojas. Dėl šios priežasties darbe išryškinamos dvi teminės teksto gijos. Pirmoji skirta Morelowskio biografijai, antroji – karo žalos vertinimui.

Profesoriaus Morelowskio indėlis į Lietuvos meno istorijos tyrimus Lietuvos tyrėjų pastebėtas, tačiau iki šiol yra daugybė įvairiausiuose archyvuose išsibarsčiusių šio autoriaus darbų, kurių analizė padėtų papildomai pažinti didžiulę šio mokslininko tyrimų įtaką Lietuvai.

Plačiau Mariano Morelowskio indėlį tiriant Vilniaus pilis yra analizavęs Napoleonas Kitkauskas¹, gy-

1 Napoleonas Kitkauskas, „Vilniaus pilys Marijano Morelowskio (1884–1963) tyrimuose“, in: *Vilniaus istorijos metraštis*, t. 1, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007, p. 97–116.

nybai pritaikytus miesto sakralinius pastatus ir gynybinius įtvirtinimus apskritai – dr. Linas Girlevičius². Bet daugiausia profesoriaus pažinimui Lietuvoje yra nuveikusi Jūratė Markevičienė³. Ji Lietuvos tyrėjams pristatė mikrofilmuotą Mariano Morelowskio fondą Varšuvos nacionalinėje bibliotekoje, kurio originalai saugomi Vroclavo Ossolińskich archyve⁴. 1999 m. savo straipsnyje, skirtame Vilniaus kultūros paveldo apsaugai 1939–1945 m. laikotarpiu, Markevičienė paminėjo ir šiam darbui aktualiausią šaltinį iš minėto fondo. Ir nors ji teisingai užčiuopė šio dokumento atsiradimo aplinkybes, plačiau to neanalizavo.

Karo žalos vertinimą po Antrojo pasaulinio karo analizavo ir Jolanta Kucharska savo straipsnyje, skirtame 1944 m. Jano ir Januszo Bułhakų fotografijų albumui, fiksuojančiam karo žalą Vilniaus miesto pastatams, šiandien saugomam Vilniuje⁵. Čia ji panaudojo ir minėtąjį Morelowskio šaltinį, surastą Markevičienės. Tai 1944 m. Morelowskio rankraštis – „1944 m. liepos mėn. karo veiksmų metu sužalotų svarbiausių

2 Linas Girlevičius, „Gynybai pritaikyti Vilniaus sakraliniai pastatai ir sakralinių pastatų ansambliai XIV–XVIII amžiuje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 21, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 9–36; Idem, „XIV a. – XV a. pradžios Vilniaus miesto gynybiniai įrenginiai“, in: *Lietuvos archeologija*, t. 34, Vilnius: Diemedis, 2008, p. 105–150.

3 Jūratė Markevičienė, „Pamiršta hipotezė arba Vilniaus miesto sandara XIV–XV amžiuje“, in: *Menotyra*, sud. Gražina Marija Martinaitienė, Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 2002, Nr. 3(28), p. 30–45; Eadem, „Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas (1939–1945)*, sud. Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999, p. 142–175; Eadem, „Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas (1900–1940)*, sud. Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 271–307.

4 Jūratė Markevičienė, *Senamiesčio įvaizdžiai*, p. 292.

5 Jolanta B. Kucharska, „Dokumentacja fotograficzna zniszczeń wojennych Wilna wykonana na zamówienie Komisariatu Wojennego Miasta przez Jana i Janusza Bułhaków w 1944 roku“, in: *Vilniaus fotografai: Tarptautinė Lietuvos fotografijos istorijos konferencija*, sud. Vitalija Jočytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005, p. 83–93.

Vilniaus meno istorijos paminklų sąrašas“⁶. Šiame ir vėlesniuose tyrimuose tas sąrašas laikytas svarbiausiu dokumentu oficialiame 1944 m. Vilniui padarytos žalios vertinime.

Po Jolantos Kucharskos karo veikslių padarinių vertinimo peripetijas plačiau analizavo dr. Margarita Matulytė ir dr. Marija Drėmaitė, nušvietusios aplinkybes, kuriomis atsirado aukščiau minėtas Jano ir Januszo Bulhakų fotografijų albumas. Jų darbuose čiuopiamas oficialiosios valdžios tokiems darbams taikytas modelis ir jam pasitelktos asmenybės⁷. Šio modelio išgryninimas, Morelowskio vaidmens jame atskleidimas bei kitų kartu su juo dirbusių asmenų biografijų papildymas – svarbiausi darbo siekiai.

Jei Lietuvoje Morelowskio veikla dar nepakankamai atskleista, tai Lenkijoje jis nėra pamirštas ir aptiriamas gerokai dažniau. Ankstyviausi darbai apie šią asmenybę buvo enciklopedinio pobūdžio⁸, o šiandien galima aptikti kontekstualesnių – aptariančių visą tarpukario Vilniaus kultūrinį gyvenimą ir ten veikusias asmenybes, ar skirtų tik Morelowskiui ir referuojančių

ligtelines jo biografijas⁹. Lenkijos asmenų biografijų tyrimą bei šių tyrimų būklės Lenkijoje pažinimą ap-sunkina rūpimą laikotarpi aptariančių lenkiškų veik-lų trūkumas Lietuvos bibliotekose.

Darbas papildytas mažai žinomais Morelowskio as-mens biografiniais faktais, aptariamais mažai analizuoti ir aktualizuoti jo darbai. Plačiau pristatomi du profeso-riais kol kas niekur nepublikuoti karo metų šaltiniai. Darbo struktūra – chronologinė žinomų ir nežinomų Morelowskio biografijos faktų seka, papildyta naujo-mis įžvalgomis ir duomenimis apie 1944-ųjų Vilnių.

MORELOWSKIO VEIKLA VILNIUJE
STEPONO BATORO UNIVERSITETO
LAIKOTARPIU

Marianas gimė 1884 m. kovo 2 d. Vadovicuose, netoli Krokuvos, Sabinos iš Langfortų ir Juliano Morelows-kių šeimoje. Tėvas buvo Krokuvos apskrities baudžia-mojo teismo prezidentas, Austrijos Aukščiausiojo teis-mo tribunolo narys Vienoje. M. Morelowskis 1902 m. su pagyrimu baigė mokyklą Krokuvoje, 1905 m. – ro-manistikos ir meno istorijos studijas Humanistikos fa-kultete Jogailos universitete. 1905–1910 m. laikotarpiu studijavo Paryžiaus Sorbonos ir Vienos universitetuo-se meno istoriją¹⁰. Studijavo filosofiją, teisę, menotyrą ir romanų kalbas, 1913 m. apgynė filosofijos daktaro disertaciją literatūros ir dailės ryšių tema (nagrinėjo XVIII a. parkus ir jų teoretikus). 1911–1915 m. Kroku-voje mokė prancūzų kalbos, mokslo interesais keliavo

- 6 „Wykaz ważniejszych pomników historii sztuki w Wilnie uszkodzonych przez działania wojenne w lipcu 1944 roku“ in: *Materiały Mariana Morelowskiego dotyczące strat wojennych Wilna i starań o rewindykację zbiorów wileńskich w latach 1944–1945*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 14881/II. Pol., ros. 1944–1945. S. 18. Mf BN, p. 1–20. Dokumento kopiją šio darbo autorius 2011 m. įsigijo iš Wrocławo Ossolińskich archyvo ir 2012 m. plačiau aptarė Pirmojoje tarptautinėje miestų konfe-rencijoje Rygoje, o 2014 m. – tarptautiniame seminare „Pasau-lio paveldo iššūkiai Lietuvoje“ Vilniuje.
- 7 Margarita Matulytė, „Vilniaus laiko peizažas“, in: *Vilnius. 1944: Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas*, sud. Margarita Ma-tulytė, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009, p. 13–22; Marija Drėmaitė, „Dingęs 1944-aisiais? Vilniaus miesto sugriovimas ir atstatymas“, in: *Vilnius. 1944: Jano ir Janušo Bulhakų fotogra-fijų archyvas*, sud. Margarita Matulytė, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009, p. 27–33; Eadem, „Naujas senasis Vilnius: se-namiesčio griovimas ir atstatymas 1944–1959 metais“, in: *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010, p. 183–200.
- 8 Piotr Bohdziewicz, „Śp. prof. dr Marian Morelowski“, in: *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, zeszyt 2, Lublin, 1964, Nr. 3; Janina Orosz, „Marian Morelowski“, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, Nr. 3, 1964, p. 208–210.

- 9 Józef Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Koperni-ka, 1994; Andrzej Kozieł, „Marian Morelowski (1884–1963)“, in: *Rocznik Historii Sztuki*, t. XXXVI, Warszawa: PAN Warszaw-ska Drukarnia Naukowa, p. 47–56.
- 10 V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas su Vilniaus univer-sitetu, prof. M. Morelowskiu ir kt. Vilniaus miesto genplano sudarymo, kasinėjimų Žemutinės ir Aukštutinės pilies teritori-jose, Gedimino aikštės sutvarkymo ir kt. klausimais. Lietuvių, lenkų, vokiečių k., [Vilnius], 1942 05 30 – 1943 12 20, in: *Lietu-vos literatūros ir meno archyvas* (toliau – LLMA), f. 81, ap. 1, b. 6, l. 21.

po Italiją¹¹. Po kelionės Kazokinėje (lenk. *Koziczyn*, Ignalinos r.) pas pirmosios žmonos brolių rengė mokslinę medžiagą. 1915 m. išvežtas į Rusiją kaip belaisvis, mat turėjo Austrijos pilietybę. Rusijoje kun. Motiejaus Radvilos (Maciej Radziwiłł) padedamas įkūrė Lenkų paminklų globos draugiją (*Polskie Towarzystwo Opieki nad Zabytkami*). Jos pagrindinis tikslas buvo Lenkijos meno istorijos vertybių sugražinimas iš Rusijos. Vėliau tą patį darbą vykdė jau kaip Revindikacijos delegacijos sekretorius, už ką 1926 m. apdovanotas *Polonia Restituta* kryžiumi. Galima paminėti, kad į Revindikacijos komisiją Morelowskis buvo pakviestas dėl savo patirties dirbant Paminklų globos draugijoje¹². Šiai komisijai baigus darbą, tapo Vavelio pilies fondų saugotoju¹³, tačiau jau 1929 m. po kivrčo su direktoriais šias pareigas apleido¹⁴.

Pirmieji Morelowskio mokslo darbai paskelbti 1902 m. (apie antikos paminklų kasinėjimus Romoje)¹⁵. Tačiau kūrybinė ir tiriamoji jo veikla apima ne vieną dešimtį straipsnių, komentarų spaudoje, monografijas¹⁶, aktyvi buvo ir visuomeninė jo veikla. Į Vilnių Morelowskis atvyko 1930 m. balandžio 27 d. Vilniaus universiteto Menų fakulteto dekanas Ferdinando Ruszczyco kvietimu. To sumanymas buvo nominanto naujai kuriamo Menų fakulteto Meno istorijos skyriaus vadovo pareigoms užimti paieška¹⁷. Atvykęs į

Vilnių Morelowskis apsigyveno Vysk. Bandurskio g. 4 (*ul. Biskupia, ul. Bisk. Bandurskiego*, dab. Universiteto g.) bute Nr. 5 ir jau kitą dieną pradėjo dirbti fakultete. Jis užėmė pavaduojančio profesoriaus pareigas (lenk. *zast. profesora*). Ir nors 1931 m. meno istorijos docentu jis buvo habilituotas Lvovo universitete, tačiau docentūra perkelta į Vilniaus universitetą¹⁸. 1933 m. tapo minto skyriaus vadovu¹⁹, 1934 m. gegužės 9 d. paskirtas meno istorijos ekstraordinariu profesoriumi (lenk. *prof. nadzwyczajny*), šis sprendimas buvo patvirtintas Lenkijos Respublikos prezidento²⁰.

Menų fakultete, būdamas vienas iš kelių daktaro laipsnį turinčių dėstytojų, dėstė meno istoriją nuo Bizantijos iki naujausių laikų, Lenkijos tapybos istoriją, dailiųjų menų principus (lenk. *Zasady kształtowania plastycznego*), skaitė meno, kaip istorinio amato, paskaitas, vedė šių dalykų seminarus²¹.

Nuo 1933-ųjų – SBU senato nuolatinės bendrųjų studijų reikalų valdybos (*Zarząd powszechnych wykładów*) narys, SBU Menų fakulteto Meno istorijos skyriaus vadovas. Nuo 1934 m. – Valstybinės kandidatų piešimo mokytojų egzaminavimo komisijos bei SBU visuotinio profesorių susirinkimo nuolatinės administracinės komisijos narys²², o nuo 1936 m. – ir Bibliotekos komisijos narys²³. 1936 m. tapo Menų fakulteto prodekanu, nuo 1937 m. – Menų fakulteto rinkinių ir bibliotekos vadovu²⁴. Stepono Batoro

11 Būtent šiuo laikotarpiu Morelowskis susidomėjo meno istorija ir tai tampo jo hobiu. Ir nors vėliau jis pats ir kiti jį įvardijo kaip meno istoriką, iš tiesų meno istorijos studijų jis nebuvo baigęs. Žr. Andrzej Kozieł, *op. cit.*, p. 49.

12 *Ibid.*, p. 49.

13 V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, l. 22.

14 Andrzej Kozieł, *op. cit.*, p. 49.

15 Nijolė Lukšionytė, „Menotyros mokslas tarpukario Vilniuje“, in: *Meno istorijos riboženkliai* (ser. *Meno istorija ir kritika*, 7), sud. Nijolė Lukšionytė, Aušrinė Kulvietytė-Slavinskienė, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2011, p. 68.

16 Viena iš jo monografijų – 1939 m. rugsėjo 16 d. Vilniuje pasirodžiusi *Zarysy sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną* – išėjo be viršelio ir turinio. Wrocław saugomame egzemplioriuje, papildytame autoriaus ranka rašytu komentaru, paaiškinama, kad to priežastis – Vilnių bombardavusi Vokietijos kariuomenė.

17 Morlowski Marjan, [Vilnius], 1929–1930, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 175, ap. 14, b. 266, l. 8–9.

18 V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, l. 22.

19 *Uniwersytet Stefana Batorego: Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1933/34 oraz zmiany zaszcze w latach 1929/30, 1930/31, 1932/33*, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

20 Morlowski Marjan, l. 5.

21 Nuo *Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1930/31*, t. XIII, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.] iki *Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1937/38*, t. XX, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

22 *Uniwersytet Stefana Batorego: Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1934/35*, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.], p. 3; *Uniwersytet Stefana Batorego: Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36*, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.], p. 5.

23 *Ibid.*, p. 5.

24 *Uniwersytet Stefana Batorego: Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1937/38*, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.], p. 47.

universitete jis dirbo iki pat jo uždarymo 1939 m. gruodžio 15 d.²⁵, mat atkurtame Vilniaus universitete Menų fakultetas, bent iš pradžių, nebuvo numatytas²⁶, nors toks poreikis spaudoje akcentuotas²⁷.

Vilniuje jis ištraukė į Vilniaus mokslo bičiulių draugijos veiklą, 1936 m. – Vilniaus nepriklausomų dailininkų ir Vilniaus vaizduojamojo meno kultūros platinimo draugiją²⁸. Jo iniciatyva Mokslo bičiulių draugijoje įkurta Meno istorijos sekcija, kurioje buvo parengtos trys solidžios meno istorijos studijos *Pracy i Materjły Sprawozdawcze sekcji Historii Sztuki*, kuriose publikuoti J. Hoppeno, S. Narębskio ir paties M. Morelowskio darbai²⁹. Beje, iki 1940 m. pastarasis įvardijo parašęs 1712 puslapių mokslinio teksto meno istorijos, meno kritikos temomis³⁰.

Nuo pat atvykimo į Vilnių Morelowskis užsiėmė papildomų paskaitų ciklą, skirtų Vilniaus miesto estetikai ir urbanistikos problemoms, vedimu, dažnai reiškėsi spaudoje³¹. Įdomu pastebėti, jo apraiškos Vilniaus dienraščiuose apsiribojo išimtinai *Kurjer Wileński* puslapiais. Tam galėjo būti dvi priežastys. Pirmoji – nesutarimai su kito didžiausio Vilniaus dienraščio *Słowo* redaktoriumi Jozefu Mackiewiczumi-Catu (manoma, kad po vieno kivrčio jie netgi buvo surėmę špagas)³². Antroji priežastis gali būti

2. Jerzy Hoppenas, *Mariano Morelowskio karikatūra*, in: <http://kpbk.umk.pl/dlibra/doccontent?id=24566&from=FBC>
Jerzy Hoppen, Marian Morelowski's caricature

25 V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, I. 21; „Stepono Batoro universiteto nebėra“, in: *Vilniaus aidas*, Vilnius, 1939, Nr. 43, p. 4.

26 Prof. I. Končius apie Vilniaus universitetą, in: *Vilniaus aidas*, Vilnius, 1939 12 17, Nr. 43, p. 2.

27 M. Medinis, „Vilniaus universiteto meno fakulteto reikalu“, in: *Vilniaus balsas*, Vilnius, 1939, Nr. 45, p. 4.

28 Draugijos narių sąrašas, [Vilnius], 1936–1939, in: LCVA, f. 288, ap. 1, b. 9.

29 Józef Poklewski, *op. cit.*, p. 206.

30 V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, I. 22.

31 Vienos viešos paskaitos pabaigoje jis pasiūlė klausytojams propaguoti Vilniaus puošimą, langus ir balkonus puošiant gėlėmis, ypač nasturtėmis. Žr. „Głowne dezzyderaty estetyczne w urbanistyce Wilna“, in: *Kurjer Wileński*, Wilno, 1936, Nr. 85 (3686), p. 6.

32 Alwida Antonina Bajor, „Profesor Marian Morelowski, wilanin z wyboru“, in: *Magazyn Wileński*, [interaktyvus], Vilnius, 2003, Nr. 8, [žiūrėta 2014-10-18], <http://www.magwil.lt/archiwum/2003/mww8/Rug11.htm>.

pragmatiškesnė – Morelowskis gyveno tame pačiame name, kuriame buvo įsikūrusi ir *Kurjer Wileński* redakcija bei spaustuvė, – ul. Biskupia 4.

Įdomus, iki šiol neakcentuotas faktas Morelowskio biografijoje – jo dalyvavimas ruošiantis maršalo Piłsudskio širdies laidotuvių ceremonijai. 1936 m. kovo 31 d. Vilniuje susirinkusi Vaivadijos maršalo Piłsudskio atminties pagerbimo komiteto laidotuvių iškilnių sekcija (*Sekcja Uroczystosci Pogrzebowych Wojewodzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszalka Piłsudskiego*) nustatė preliminarią septynių padalinių (lenk. *podsekcje*), turėjusių organizuoti Piłsudskio širdies ir jo motinos laidotuves Vilniuje 1936 m. gegužės 11–12 d., sudėtį. Pagrindinio, Programinio, padalinio

vadovu buvo pakviestas tapti prof. Morelowski³³. Tų pačių metų balandžio 8 d. ši programa (maršrutas, su stojimų vietos, trukmė, varpų dūžiai numatytu laiku, Respublikos prezidento kalba, 101 patrankų salvė ir jų radijo transliacija visai Lenkijai ir pan.) buvo patvirtinta Varšuvoje Maršalo Piłsudskio atminties įamžinimo prezidiumo (*Prezydjum Uczczenia Pamięci Marszałka Piłsudskiego*)³⁴.

MORELOWSKIO VEIKLA VILNIUJE LIETUVOS RESPUBLIKOS IR ANTROJO PASAULINIO KARO LAIKOTARPIU

Į Vilnių sugrįžus Lietuvos Respublikai, Morelowski persikėlė į A. Mickevičiaus g. 48, butą Nr. 1³⁵ (*ul. Mickiewicza*, dab. Gedimino pr.). Baigęs darbą Vilniaus universitete, dėl kadrų stokos architekto Vytauto Landsbergio-Žemkalnio kartu su kitais lenkų specialistais buvo pakviestas į Vilniaus miesto savivaldybės Statybos valdybą „ar tai konsultantu, ar tai tarnautoju“³⁶ Vilniaus generalinio plano rengime. Landsbergio-Žemkalnio supratimu:

senas Vilniaus miestas, pilnas istorinių, architektūrinių bei meno paminklų, reikalauja ilgametės, rūpestingos ir racionalios globos, kurios tikslas yra: 1) istorinių ir architektūrinių pastatų tvarkymas ir valymas

- 33 Sekciją sudarė Apygyvendinimo, Maitinimo, Sanitarinis, Informacinis, Programinis, Tvarkos, Artistinis-dekoracinis padaliniai. Pastarąjį organizavo prof. L. Sokolowski, o jo daugumą sudarė M. Morelowski moksliniai kolegos architektas J. Peksza, prof. Slendziński, kun. Sledziowski, architektai Borowski ir Narębskis bei kt. Žr. „Przegotowania do przeniesienia serca Marszałka na cmentarz Rossa“, in: *Kurjer Wileński*, Wilno, 1936, Nr. 91 (3692), p. 2; „Dziś posiedzenie sekcji pogrzebowej uczczenia pamięci Marszałka Piłsudskiego“, in: *Kurjer Wileński*, Wilno, 1939, Nr. 97 (3698), p. 2.
- 34 „Program przeniesienia Serca Marszałka i prochów jego Matki na Rossę“, in: *Kurjer Wileński*, Wilno, 1936, Nr. 99 (3700), p. 5.
- 35 Kitur minimas *ul. Mickiewicza* 42.
- 36 V. Landsbergis-Žemkalnis: „Vilniaus miesto genplanas“: Referatas, [Vilnius], 1944 02 26, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 2, l. 5. Toks neapibręžtumas ne vienintelis ir greičiausiai sąlygotas finansavimo sunkumų ir lenkų specialistų samdymo delikatumo.

nuo visokių svetimybų.“;<...>2) istorinių miesto kvartalų statybos ir perstatymo reguliavimas [...].³⁷

Atsižvelgiant į tai, Morelowskiui buvo užsakyta sudaryti senojo „Vilniaus miesto planą iki 1655 m.“. Pirmasis jo variantas užsakytas Dailės muziejui, antrasis – Vilniaus savivaldybės statybos valdybai, kuriai vadovavo Landsbergis-Žemkalnis³⁸. Darbus Morelowski pradėjo nuo 1938-ųjų tebevykstant archeologiniams tyrimams Vilniaus pilių teritorijoje, kuriuos jis įdėmiai stebėjo³⁹ ir ruošė jų raportą⁴⁰. Landsbergis-Žemkalnis vėliau rašė, kad plano rengimas buvo finansuojamas iš „viešųjų darbų fondo“⁴¹. Šitoks finansavimas gali byloti kelis dalykus – nenumatytą tokio pobūdžio darbų finansavimą miesto biudžete, poreikį dangstyti darbus arba vykdytojus, tai paaiškina sudėtingą svarbios susijusios dokumentacijos paiešką šiandien.

„Vilniaus miesto planas iki 1655 m.“ ir jo paaiškinimai Dailės muziejų pasiekė 1941 m. birželį, o Vilniaus miesto statybos valdybą – 1942 m. rugsėjo 1 d. Tačiau Morelowski iš darbo Dailės muziejuje buvo atleistas po ginčo su direktoriumi Adolfu Valeška, kuris, pasak jo, atsisakęs nurodyti jį ir kitus prisidėjusius prie šio plano kaip minėto darbo autorius⁴². Vėliau dėl panašių priežasčių Morelowski informavo nebegalįs dirbti ekspertu ir Landsbergio-Žemkalnio vadovaujamoje Vilniaus miesto statybos valdyboje⁴³.

- 37 „Vilnius reikalingas rūpestingos globos. Miesto Inž. Žemkalnis apie planingą Vilniaus statybą“, in: *Vilniaus balsas*, Vilnius, 1941, Nr. 37 (90), p. 6.
- 38 V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, l. 7.
- 39 Napoleonas Kitkauskas, *Vilniaus pilys: statyba ir architektūra*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 72.
- 40 M. Moreliovskis, „Raportas apie archeologinius kasinėjimus Aukštutinės ir Žemutinės pilies teritorijoje“: Referatas, [Vilnius], 1940 10 13, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 17, l. 2–9.
- 41 Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, Vilnius: Versus Aureus, 2009, p. 340.
- 42 M. Moreliovskis. „Raportas apie archeologinius kasinėjimus“, l. 12.
- 43 V. Landsbergis-Žemkalnis atsisakė, kaip jis rašė, M. Morelowski reikalavimo raštu nurodyti jį kaip plano autorių. V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, l. 16; M. Morelowski laiškas V. Landsbergiui-Žemkalniui.

3. M. Morelowski Vilniaus burmistrui A. Krutuliu aiškina archeologinių tyrinėjimų Gedimino kalne išvadas. Iš kairės į dešinę: dail. A. Valeška, inž. Paškevičius, burmistras A. Krutulis, arch. V. Landsbergis-Žemkalnis, prof. M. Morelowski, dr. Sliedziewski, inž. Jurevičius, Lietuvos literatūros ir meno archyvas, 1940

Marian Morelowski explains the conclusions of the excavations on the Gediminas Hill to the Vilnius burgomaster A. Krutulis. From left to right: artist A. Valeška, engineer Paškevičius, burgomaster A. Krutulis, architect V. Landsbergis-Žemkalnis, prof. M. Morelowski, dr. Sliedziewski, engineer Jurevičius

Landsbergis-Žemkalnis suvokdamas jo susirūpinimą nuoširdžiai jį palaikė, o darbiniai šių specialistų santykiai ir toliau išliko labai pagarbūs⁴⁴. Jie tęsėsi iki Landsbergiu-Žemkalniui palikus Vilnių 1944-aisiais⁴⁵.

Kur yra pirmasis „Vilniaus miesto plano iki 1655 m.“ variantas, dėl kurio kilo autorinių teisių ginčas, ir antrasis, rengtas Savivaldybei, nėra žinoma. Tačiau, pasirodo, buvęs ir trečiasis šio plano variantas (1944), kurio

autorius – M. Morelowski, braižytojas – E. Medekša. Jis išlikęs ir saugomas Energetikos ir technikos muziejuje Vilniuje⁴⁶. Šių planų paaškinimai – pilni ir

44 Korespondencijoje vienas į kitą Morelowski ir Landsbergis-Žemkalnis kreipdavęsi „Wielce Szanowny Panie Naczelniku!“ („Didžiai gerbiamas pone Viršininke!“) bei „Didžiai gerbiamas Pone Profesoriau“ atitinkamai. Žr. V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, l. 4 ir l. 7.

45 *Ibid.*, l. 13.

46 Antrasis plano egzempliorius sudarytas Morelowskio, nubraižytas Kazimiero Stankevičiaus ir Edmundo Medekšos 1941–1942 m. Vilniaus miesto savivaldybės statybos skyriuje. Panašu, kad trečiasis egzempliorius, tai darbinis, sumažintas antrojo egzemplioriaus variantas, išlikęs per atsitiktinumą. Iki atkuriant Nepriklausomybę 1990 m. jis gulėjęs Vilniaus vykdomojo komiteto Architektūros ir urbanistikos skyriuje, o Nepriklausomybę atkūrus perėjo Vilniaus miesto savivaldybės žinion. Apie 2010 m. vieno „popierių tvarkymo metu“ jis buvo netikėtai aptiktas, bet kaip neturintis metrikos neįvertintas. Tik atsitiktinumo dėka jis buvo priglautas Energetikos ir technikos muziejaus Vilniuje direktorės Rasos Augutytytės. Iš K. Kučiausko pokalbio su Energetikos ir technikos muziejaus Vilniuje direktore Rasa Augutyte, 2011 05 06.

4. Marianas Morelowskis, Edmundas Medekša, Vilniaus miesto planas iki 1655 m., Vilnius: Energetikos ir technikos muziejus, 1944

Marian Morelowski, Edmundas Medekša, plan of Vilnius before 1655

sutrumpinti – taip pat išlikę ir saugomi Literatūros ir meno archyve bei Vilniaus apskrities archyve⁴⁷.

Aptariamas šaltinis puikiai reprezentuoja mėginimą rekonstruoti Vilnių kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinę iki 1655 m. karo. Pasak Landsbergio-Žemkalnio, šio darbo pagrindu turėjęs būti parengtas žymiai platesnis senojo Vilniaus miesto rekonstrukcinis

47 Vilnius prieš 1655 metus. Rekonstrukcinio plano 318 numerių paaiškinimas, [Vilnius], [s.a.], in: Vilniaus apskrities archyvas (toliau – VAA), f. 1019, ap. 11, b. 4358.

planas, viso miesto generaliniam planui⁴⁸. 1655 metai buvo pasirinkti kaip kertiniai okupacijų iki tol nemačiusiam miestui⁴⁹. Ir nors V. Landsbergis-Žemkalnis buvo išsakęs mintį, jog „neprivalu“ griauti senųjų namų ir gatvių vien architektūros paminklų išryškiniui⁵⁰, mintis apie galimą radikalų elgesį su vėliau, po 1655 m., statytais, mažiau vertingais pastatais visgi persiėsi. Tam pasitarnavo tas pats Morelowskis, kurio nuomonės Landsbergis-Žemkalnis paisė. Čia ypač svarbi Lietuvos literatūros ir meno archyve, V. Landsbergio-Žemkalnio fonde, saugoma Morelowskio *Desiderata* – „Vilniaus istorinių paminklų svarbiausių konservavimo darbų aprašymas“⁵¹. Jis sudarytas 1942 m. Žemkalnio pasitarime su Morelowskiu, jau egzistuojant „Vilniaus miesto planui iki 1655 m.“⁵².

Šiame tekste bus aptarti tik esminiai, darbai svarbiausi *Desideratos* aspektai, kurie aiškiai siejasi su toliau pristatomu Morelowskio „1944 m. liepos mėn. karo veiksmų metu sužalotų svarbiausių Vilniaus meno istorijos paminklų sąrašu“. Ieškant pastarojo ištakų, analizuota ir minėtoji *Desiderata*.

Svarbiausias *Desideratos*, tiksliau Morelowskio, paveldo apsaugos suvokimo braižas – „bjaurių“ pastatų griovimas vertingųjų atidengimo sąskaita, vėlyvų, XIX a., pastatų griovimas LDK Vilniaus atskleidimui. Visų pirma Morelowskis Landsbergiui-Žemkalniui rekomenduoja:

- „atkasti „Subačiaus bastioną“ bei Subačiaus vartų pamatus“;

48 Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, p. 341.

49 *Ibid.*, p. 340.

50 Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, „Apie Vilnių ir jo patvarkymą“, in: *Naujoji Romuva*, Vilnius, 1940, Nr. 1–2, p. 10.

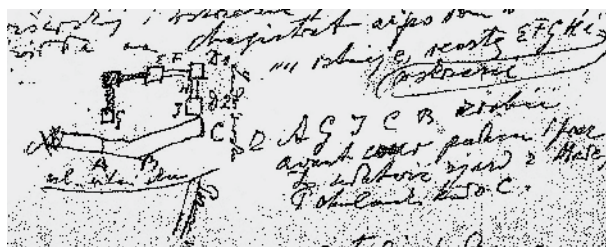
51 V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, l. 15–17. J. Markevičienė taip pat mini šį aprašymą (M. Moreliovskis, „Vilniaus miesto planas prieš 1655 m.“: Studija, Nepilna, [Vilnius], 1940 – 1942 o8 19, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 18, l. 74–76), kurio V. Landsbergio-Žemkalnio fonde saugomos trys kopijos. Žr. Jūratė Markevičienė, „Vilniaus kultūros paveldo apsauga“, p. 164–165.

52 V. Landsbergis-Žemkalnis, „Vilnius 1939–1944 m. laikotarpio bylos tvarkymas“, „Elektrifikacija“: Atsiminimai, [Vilnius], 1939 12 18 – 1942 01, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 5, l. 73–77a.

- „nugriauti „biaurius namus, užstojančius gynimosi mūrus Pylimo g-vėj (iš Rūdninkų g-vės pusės), vėliau mūrą restauruoti“⁵³;
- „nugriauti „Kosobudzkio“ namą, esantį priešais Aušros Vartus ir įrengti skverą“;
- „nugriauti namus į pietus nuo Aušros Vartų (Bazilijonų g-vėj). Minėtuose <...> punktuose darbus įvykdžius, galima būtų atstatyti ilgiausią, iki šių laikų išlikusią 16 amž. gynimosi mūrų liniją, apvalyti miestą nuo baurių namų, taip pat šią miesto dalį apjuosti žalumynų juosta. Nuo Bazilijonų iki Subačiaus g-vės reikėtų mūrus rekonstruoti“;
- „nugriauti namus tarp šv. Dvasios ir Daukšos g-vių. Šių nugriovimų tikslas – atidengti gynimosi mūrų griovio vietą“;
- „Trakų/Pylimo g-vių kampe nugriauti Mrgr. Umiastovskienės namo kieme esančius angarus. Tikslas – atidengti labai gerai išlikusius gynimosi mūrus ir taip pat dėl to iš priešingos pusės“;
- „nugriauti namą esantį labai arti gynimosi mūrų, kieme išsikišusiam iki Klaipėdos g-vės“⁵⁴. Mažiau svarbiais darbais Morelowskis matė esant pilių teritorijos tvarkymą, tačiau nuosekliai juos išdėstė. Svarbesnės rekomendacijos buvo šios:
- „atidengti pilies mūrus iš priešingos (šiaurės) pusės, apačioje liečiantį toliausiai į Vilnelės pusę išsikišusių buv. Arsenalo mūrų, aptvėrimą“;
- apvalyti nuo priestatų to Arsenalo dar labai didelės liekanas su šaudyklomis nuo Antakalnio plento pusės. Taip pat ir ilgus visumos mūrus“;
- „rekonstruoti kunigaikščių virtuves su dviem salėm gražiai susklostom“;
- „rekonstruoti pasipriešinimo–privažiuojamąjį mūrą, esantį vakariniame šlaite, apačioje už namų, esančių priešais Katedrą (buv. lenk. armijos inspektoratas)“;

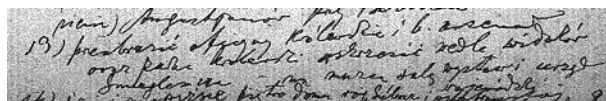
53 Vertimo kalba netaisyta.

54 V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas, l. 15.

5. Marianas Morelowskis, Jonušo Radvilos rūmų Vilniuje atstatymo eskizas, fragmentas, in: „Wykaz ważniejszych pomników historii sztuki w Wilnie uszkodzonych przez działania wojenne w lipcu 1944 roku“, in: *Materiały Mariana Morelowskiego dotyczące strat wojennych Wilna i starań o rewindykację zbiorów wileńskich w latach 1944–1945*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 14881/II. Pol., ros. 1944–1945. S. 18. Mf BN, p. 5, 1944

Marian Morelowski, detail of a sketch of the reconstruction of Janusz Radziwiłł's palace in Vilnius

6. M. Morelowskio ranka rašyta frazė, siūlanti atstatyti Žemutinę Vilniaus pilį, fragmentas, in: „Wykaz ważniejszych pomników historii sztuki w Wilnie uszkodzonych przez działania wojenne w lipcu 1944 roku“, in: *Materiały Mariana Morelowskiego dotyczące strat wojennych Wilna i starań o rewindykację zbiorów wileńskich w latach 1944–1945*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 14881/II. Pol., ros. 1944–1945. S. 18. Mf BN, p. 5, 1944

Fragment of Marian Morelowski's handwritten sentence suggesting that the Lower Palace of Vilnius should be reconstructed

- „iširti vietą po kareivinėmis išilgai Veršinin-ko⁵⁵, kur iš fronto mūras yra 170 cm storio ir yra buvęs Žemutinės Pilies gynimosi mūru, o iš užpakalio yra 150 cm, tai yra tikriausiai Didž. Liet. Kun. oficyna, <...> (Arsenalą rekonstruoti pgl. tikslią Smuglevičiaus akvarelę. Pastatas tik-tų didelei parodų salei). Rekonstruota ji būtų antroji tinkama parodoms ar muziejui patalpa“;

55 Dar vadinamas „Veršynu“ (lenk. *Celiętnik*), skveras tarp Katedros ir Botanikos sodo.

- „atkasti, esančius kaiminystėje – žemėje – gynybos mūrus, kurie tęsiasi nuo *oficynos* iki Katedros. Toje vietoje jis turi būti, kadangi dalį jo atrasta 1940 m. dirbant kanalizacijos darbus“;
- „reikia perdiskutuoti klausimą iškelti į viršų didelės liekanas Vyskupų Rūmų iš 1387 m., esančių po Katedros aikšte“;
- „visose šiose vietose <...> turėtų būti suprojektuotas naujas urbanistinis-sodų klausimo išsprendimas su vietos rekonstrukcija, iškeliančia žemėje esančius mūrus.“
- Aukštutinėje pilyje, „reikia pabaigti įruošti bokšto viduje pilies istorijos muziejaus ir senovės ginklų salę“;
- „sujungti bokštą ir gynybos mūrų liekanas su jų tąsa iki antrojo (pietinio) bokšto liekanų ir toliau – kol galima bus, išilgai šlaito krašto – iki gyvenamųjų pilies pastatų. Mūras turi būti tiek žemas (kaip parapetas), kad lankytojas galėtų ant jo alkūnėmis atsiremti. Rekonstruoti reikėtų tik apatinę dalį; susk liausti gyv. pastato langus“; „atkurti gyv. pastato apėjimą, kaip tai buvo kadaise“; „atkasti žemėje mūrų liekanas“; „atkasti ir rekonstruoti apatinę gynybos mūrų dalį (svarbu!)“.

Čia išvardyta dar iki karo suplanuota veikla, vykdyta ir sovietmečiu, mat nemažai sąrašė minimų pastatų griovimų ar archeologinių tyrimų po karo buvo įgyvendinta. Tai rodo Morelowskio išgrynintą senojo LDK Vilniaus idėją buvus gajai ir po karo. Tam pasitarnavo Vilniaus urbanistinės tvarkybos įstaigose pokariu tebedirbę lenkų specialistai (lietuvių specialistų trūkė ne tik V. Landsbergio-Žemkalnio, bet ir pokario vyr. miesto architekto V. Mikučiano komandoje) ir tas pats Landsbergis-Žemkalnis. Jis, 1956–1958 m. rengiant Vilniaus Senamiesčio rekonstrukcijos projektą, Mokslinei gamybinei restauracinei dirbtuvei „priminė“ apie Morelowskį, stebėdamasis, kad joje ne itin panaudojami karo metų tyrimų duomenys, ir

perdavė jai 1655 m. plano medžiagą⁵⁶. Tokiu būdu lenkų specialistų tirti ir projektuoti objektai po karo virto „Lietuvos sostinės“ simboliais. Karo metu *pageidavimų sąrašui* nebuvo lemta virsti sąmoningu „nevertin-gų“ pastatų griovimu, tačiau svarbu nepamiršti esminės detalės, pasitarnavusios daliai Morelowskio idėjų pokariu tapti realybe, – tai Antrojo pasaulinio karo sugriovimai Vilniuje.

MORELOWSKIO VEIKLA KARO ŽALOS NUSTATYMO DARBUOSE

„1944–1945 m. dirbo paminklų apsaugos referentu“⁵⁷ – daugiausia klausimų kelianti Morelowskio biografijos frazė. Kol kas archyvuose nėra gausu šio laikotarpio dokumentų, aiškiai pagrindžiančių ar atskleidžiančių profesoriaus veiklą minėtais metais. Esminis trukdis bendrai ir tiksliai nupasakoti Vilniaus miestui padarytos žalos vertinimą ir Morelowskio vaidmenį jame – išsklaidyta šio proceso dokumentacija bei ne iki galo pagrįstų faktų kartojimas šią temą analizuojančiuose tekstuose. Nepilnai atskleisti žalos Vilniaus miestui vertinimo užsakovai, chronologija bei vykdytojai.

Karo padarinių vertinimas Sovietų Sąjungoje prasidėjo dar 1942 m. lapkričio 2 d., kai šios dienos SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo potvarkiu suformuota Ypatingoji valstybinė komisija vokiškųjų fašistinių grobikų ir jų bendrininkų piktadarybėms bei SSRS piliečiams, kolūkiams, visuomeninėms organizacijoms, valstybinėms įmonėms ir įstaigoms padarytai žalai nustatyti ir tirti (rus. *Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причинённого ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям,*

56 Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, „Apie Vilniaus pilis prieš 1655 m. ir apie jų modelio, sudaryto 1940–1941 m., paaiškinimą“, [Vilnius], [1940]–1941, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 777, l. 1.

57 „Muziejus laikraštyje Nr. 9 (270). Žurnalas „Мысль карaimska“, in: *Voruta*, 2013, Nr. 6 (770), p. 8; Alwida Antonina Bajor, *op. cit.*

государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК)) (toliau – Ypatingoji valstybinė komisija)⁵⁸. Neskaitant taikių gyventojų žudymo ir prievartinio išnaudojimo apskaitos, esminiam tikslui, atsispindinčiam pavadinime, pasiekti komisija taip pat turėjo vykdyti „sovietinei visuomenei“ padarytos žalos „sugriaunant gyvenamuosius ir kitus pastatus“ bei „išgrobstyti meninių, kultūrinių ir istorinių SSRS tautų vertybių, sugriautų muziejų, mokslinių įstaigų <...>, aukštųjų mokyklų, bibliotekų, teatrų ir kitų kultūrinių įstaigų, taip pat kulto pastatų, jų įrangos bei reikmenų“ apskaitą ir kaltininkų „perdavimą teismui ir jų griežtą nubaudimą“. Vilniui padarytos žalos vertinimo procesą reikia tirti šios komisijos kontekste, kaip tiesiogiai susijusį.

1944 m. liepos antroje pusėje pasitraukus frontui ir Vilnių perėmus sovietams, atsirado poreikis, kuo skubiau grąžinti miestą į normalaus gyvenimo vėžes bei įvertinti jam padarytos žalos mastą. Iki tol kelta prielaida, kad žalos skaičiavimas buvo reikalingas siekiant jos išsireikalauti iš pralaimėjusios pusės po karo⁵⁹, pasitvirtina, mat 1944 m. rugpjūčio 13 d. sudaryta ir Lietuvos SSR Ypatingoji valstybinė komisija vokiškųjų fašistų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir

58 „ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР, УКАЗ от 2 ноября 1942 года Об образовании чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР“, in: *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–июль 1956 гг.)*, [interaktyvus], 1956, p. 96–98, [žiūrėta 2014-10-18], https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0%SBornik_zakonov_1938-1956.djvu/129.

59 Tokią prielaidą kelė Kucharska savo straipsnyje (Jolanta B. Kucharska, *op. cit.*, p. 85). Ją patvirtino ir vėliau Niurnbergo tribunole, viename iš daugelio kaltinamųjų Sovietų Sąjungos pareiškimų nacių atžvilgiu nemažas dėmesys buvo skirtas ir kultūros vertybių naikinimui nušviesti buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje nacių okupacijos metais. Žr. „Svarbiausių vokiečių karinių nusikaltėlių procesas Niurnberge. Vyriausiojo TSRS kaltintojo drg. R. A. Rudenkos kalba“, in: *Komjaunimo tiesa*, Vilnius, 1946, Nr. 19 (375), p. 4.

ištirti⁶⁰. Tokių komisijų surinkti aktai vėliau buvo vienas svarbiausių sovietų pusės įkalčių Niurnbergo tribunole. Atitinkamai, 1944 m. rugsėjo 25 d. LKP(b) Vilniaus miesto komiteto posėdyje nutarė sukurti Miesto komisiją, kuri bendradarbiautų su aukščiau minėta Ypatingąja valstybine komisija⁶¹. Pradedant aukščiausia miesto valdžia – LKP(b) Vilniaus miesto komitetu, Vilniaus miesto vykdomuoju komitetu – ir baigiant žemesnėmis instancijomis – visur buvo suformuotos įstaigų komisijos bendradarbiauti su Ypatingąja valstybine komisija. Taigi žalos vertinimo miestui principą visų pirmą reiktų suvokti minėtu hierarchiniu principu.

Savivaldybės funkciją atlikusio Vilniaus miesto darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto (toliau – Vykdomojo komiteto) darbas atnaujintas tuoj po miesto „išvadavimo“ – 1944 m. liepos 17 d., paskelbtas Nutarimas Nr. 1, kad visi vilniečiai privalo „per dvi dienas visiškai išvalyti šaligatvius ir gatves, esančias prie jų gyvenamųjų namų“. Tai kol kas pirmasis žinomas nutarimas, susijęs su karo žalos tvarkymu Vilniuje. Tačiau oficialus miestui padarytos žalos vertinimas galėjo būti pradėtas tik nuo rugpjūčio 1 d. Anksčiau darbų imtis neleido karinė miesto vadovybė, iki minėtos datos atlikusi visišką miesto išminavimą ir jame esančių sprogmenų nukenksminimą bei leidusi „pilnai eksploatuoti ir apgyvendinti

60 Lietuvos ypatingojo archyvo virtuali paroda *Vilniaus getas*, [interaktyvus], [žiūrėta 2014-10-18], http://www.archyvai.lt/lt/lya_parodos/vilniaus-getas.html.

61 Протоколы заседаний Городского комитета партии с N 1 по N 27, [Vilnius], 1944 07 19 – 1944 12 26, in: Lietuvos ypatingasis archyvas, f. 3109, ap. 3, b. 1, l. 20. Komisijos sudėtis: pirmininkas – Fiodorovičius (LKP(b) Vilniaus miesto komiteto sekretorius), nariai – Pušinis (Vilniaus vykdomojo komiteto pirmininkas), Šėmis (gydytojas), prof. Micheido, Vilniaus m. milicijos viršininkas Stasenko, rašytojas Baturovičius, Zdanavičienė („nuo profesorių“) ir Gracka („nuo komjaunimo“. Komisijos sudėtis patikslinta 1944 m. gruodžio 9 d. nutarimu pirmininku paskiriant Fiodorovičių, nariais – Pušinį, Načą (CSPS), Šėmį, Gracką, Maniušį (Miesto planas), Grišką (Vykdomojo komiteto sekretorius), pastarąjį paskiriant atsakinguoju komisijos sekretoriumi (žr. Протоколы заседаний, l. 135).

miestą⁶². Tačiau dar liepos mėnesio antroje pusėje buvo žinoma, kad komunaliniam ūkiui padarytos žalos vertinimas bus pavestas Vilniaus miesto vykdomojo komiteto Komunalinio ūkio skyriui, jo padaliniais ir grupėms, mat jie pradėti formuoti ir paskirti jiems vadovaujantys asmenys. Apie tai savo 1944 m. liepos 25 d. ataskaitoje Komunalinio ūkio skyriui mini šio skyriaus Projektinio padalinio viršininkas inž. Jerzy Kobzakowski⁶³, kartu su kitais lenkų kolegomis tęsęs darbą keičiantis valdžioms.

Iki šiol tyrimuose kiek nepagrįstai teigta, kad Vilniaus karinio komisariato⁶⁴ (kitur – LTSR Komunalinio ūkio liaudies komisariato⁶⁵) užsakymu Janas ir Januszas Bułhakai ruošė savo žalos fotografijas M. Morelowskio žalos ataskaitai iliustruoti, o šie du darbai kartu su Z. Czajkowskio žalos planu⁶⁶ sudarė bendrą žalos miestui vertinimą. Ši schema ne visai tiksliai. Joje taip pat neaiškūs Januszo Bułhako ar Sofijos Urbona-
vičiūtės-Subačiuvienės vaidmenys, kurie taip pat užsiėmė Vilniaus miesto fotofiksacija tuoj po karo. Tad toliau tekste bus patikslinta tyrimuose nepagrįstai išivyravusi žalos vertinimo schema ir atskleistas iki tol abejonių kėlęs joje dalyvavusių asmenų vaidmuo.

Nors įstaigų veikla aptariamuoju laikotarpiu pailginti, schemas išgryninimui pirmiausia reiktų atskirti: 1) Vilniaus miesto vyriausiojo architekto valdybą, 2) Vykdomojo komiteto Komunalinio ūkio skyrių ir 3) Komunalinio ūkio liaudies komisariato Valstybinį trestą „Komprojektas“. Dėl kadru stokos visose jose dirbo prieškarinio Lenkijos specialistai. Pirmojoje,

62 Vilniaus miesto karinio komendanto, Vilniaus miesto išminavimo vadovo ir Vilniaus miesto tarybos pirmininko pasirašytas aktas dėl miesto išminavimo. Дело N 27, „Дело актов“, [Vilnius], 1945 01 01 – 1945 09 01, in: VAA, f. 761, ap. 9, b. 5, l. 20.

63 1944 m. komunalinio ūkio įmonių metinės darbo ataskaitos ir žinios apie darbo jėgos skaičių, [Vilnius], [s.a.], in: VAA, f. 983, ap. 4, b. 8, l. 14. J. Kobzakowski – pagrindinis 1936–1939 m. Vilniaus miesto magistrato ruošto eskizinio miesto užstatymo projekto autorius.

64 Jolanta B. Kucharska, *op. cit.*, p. 83–93.

65 Margarita Matulytė, *op. cit.*, p. 15.

66 Publikuotu *Vilnius. 1944: Jano ir Janušo Bułhakų fotografijų archyvas*.

1944 m. V. Landsbergiui-Žemkalniui išvykus į Vokietiją, vyr. architekto pareigas perėmė K. Biszewskis. Nors šios įstaigos darbai žala miesto pastatams buvo svarbi, su Ypatingąja valstybine komisija ji nebendradarbiavo, taigi oficialiai žalos nevertino⁶⁷. Antroji įstaiga, Vykdomojo komiteto Komunalinio ūkio skyrius, vykdydamas LKP(b) miesto komiteto planą, organizavo oficialų žalos miesto komunaliniam ūkiui vertinimo darbą. Tam tikslui pasamdyti fotografai, turėję fotografuoti miesto sužalojimus, o Komunalinio ūkio liaudies komisariato Valstybiniam trestui „Komprojektas“ (trečioji sąrašo įstaiga), vadovaujamam Kobzakowski⁶⁸, užsakyta apskaičiuoti žalą ir sudaryti „Senojo Vilniaus planą“⁶⁹. Šiam tikslui „Komprojektas“ pasamdė inžinierių Czajkowską (taip pat dirbusį ir aukščiau minėtoje Vyr. architekto valdyboje). Vykdomojo komiteto Komunalinio ūkio skyriaus Projektinei kontorai ir aukščiau minėtam Komunalinio ūkio liaudies komisariato Valstybiniam trestui „Komprojektas“ vadovavo tas pats Kobzakowski⁷⁰.

Czajkowskis Vykdomojo komiteto Komunalinio ūkio skyriaus Vilniaus miesto inventorizacijos Techninio biuro 1944 m. rugpjūčio 1 d. buvo „deleguotas eiliškajam (poočerednoj) gyvenamųjų ir paminklinių pastatų pažeidimų lygio aprašymui“⁷¹. Šis vaidmuo tyrimuose iki šiol buvo priskiriamas Morelowskiui. Tai gi turime oficialią pažymą Czajkowskiiui ir jo sudarytą

67 Dr. M. Drėmaitė pastebi, kad miesto pastatų būklė buvo fiksuojama įvairiai, nebūtinai miesto Vykdomojo komiteto užsakymu. Tai paaiškintų žymiųjų J. Kamarausko išklotinių atsiradimą ar Z. Czajkowskio pokarinį miesto inventorizavimą. Žr. Marija Drėmaitė, „Dingęs 1944-aisiais?“, p. 28.

68 Susirašinėjimas su Liaudies komisariatais, įstaigomis Vilniaus m. atstatymo, kuro paruošų, invalidų įdarbinimo ir kt. klausimais, [Vilnius], 1944 08 24 – 1944 12 13, in: VAA, f. 761, ap. 9, b. 8, l. 6.

69 Vykdomojo komiteto sprendimai Nr. 1–215, [Vilnius], 1944 07 14 – 1944 12 28, in: VAA, f. 761, ap. 9, b. 2, l. 70.

70 Kadru stoka įneša painumo ir analizuojant žalos vertinimo dokumentaciją, mat ant Vykdomojo komiteto blankų pareigūnai pasirašo pagal „Komprojekto“ pareigas, ir atvirksčiai.

71 Zigmuntas Mečislovas Čaikovskis – architektas, 1887– : Kūrybos dokumentai, t. II, Brėžiniai 1933–1944, Kultūros paveldo centro archyvas, f. 35, ap. 1, b. 2, l. 104.

„Vokiškųjų okupantų žalos Vilniaus senamiesčio pastatams planą“ (toliau – Žalos planas)⁷², tačiau pastarojo aprašymą sudarė Morelowskis. Šiandien jis saugomas Vroclavo Ossolińskich archyve ir ne kartą minėtas tyrimuose. „1944 m. liepos mėn. karo veiksmų metu sužalotų svarbiausių Vilniaus meno istorijos paminklų sąrašo“⁷³ užsakovu įvardijamas Miesto vykdomasis komitetas, o aprašomoji medžiaga atitinka Czajkowskio plano legendą ir Komunalinio ūkio skyriaus užduotį. Užduotis buvo paskirta Czajkowskiui, bet ją atliko Morelowskis. Kodėl? Atsakymu gali būti Czajkowskio darbų Vykdomajam komitetui dokumentacija, saugoma Kultūros paveldo centro archyve. Czajkowskio vadovaujamoje miesto planavimo grupėje dirbo keliasdešimt darbuotojų⁷⁴, o tarp jų galėjo būti ir Morelowskis⁷⁵, mat pastarojo darbo finansavimas „miglotas“ viso karo metu. Taigi Morelowskio darbas vertinant žalą buvo svarbus, bet oficialiai niekur – nei etatų sąrašuose, nei finansinėse įstaigų knygoose, nei užsakymų dokumentacijoje – neatsispindėjo.

Minėtas „1944 m. liepos mėn. karo veiksmų metu sužalotų svarbiausių Vilniaus meno istorijos paminklų sąrašas“ saugomas Vroclave – 17 puslapių Morelowskio ranka rašytas tekstas. Kad galutinis ataskaitos variantas pasiekė užsakovą, galima tvirtinti netiesiogiai, mat už gerai atliktą darbą 1944 m. rugpjūčio 1–31 d. grupės vadovui Czajkowskiui buvo išreikšta padėka⁷⁶. Rankraščio struktūra yra gana padrika (tai paaiškinama juodraštinio jo pobūdžiu), jį visgi sudaro dvi stambios, padalytos į kelias mažesnes, dalys:

1. „1944 m. liepos mėn. karo veiksmų metu sužalotų svarbiausių Vilniaus meno istorijos paminklų sąrašas“.

72 Publikuotas Vilnius. 1944: Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas.

73 *Wykaz ważniejszych pomników historii sztuki*, p. 1–20.

74 Zigmuntas Mečislovas Čaikovskis, *op. cit.*, l. 140.

75 Apie tai, kad M. Morelowskis dirbo Z. Czajkowskio grupėje mini ir J. Markevičienė, deja, atsižvelgiant į kitokią jos tyrimo pobūdį, išsamiau šio santykio nedetalizuoja ir neatribuotą.

76 Zigmuntas Mečislovas Čaikovskis, *op. cit.*, l. 99.

I Miesto centras (1944 m. rugpjūčio 19 d.)

1944 rugpjūtis

2. Paaikškinimai prie 1944 m. liepos mėn. karo veiksmų žalos sąrašo, pažymėto senojo Vilniaus plane
 - I Senojo miesto kontūrai
 - II Sutrumpinta senojo Vilniaus dailės istorija
 - III Plano detalių paaikškinimas su karo nuostolių ir žalos 1944 m. liepą sąrašu.

Morelowskis savo darbuose visuomet stengdavosi pateikti kuo platesnį kontekstą, todėl į ataskaitą, kaip privaloma dalis, įtrauktas analizuojamų miesto ribų ir glaustas Vilniaus miesto dailės istorijos kursas (dalys 2 I ir 2 II). Tai didžioji darbo dalis. Joje Morelowskis trumpai referuoja savo daugelio metų darbą Vilniuje, aprašytą žinomiausiose jo monografijose. Tačiau miesto sužalojimų ir galimos elgsenos su jais aspektu didžiausią darbo vertę sudaro trumpi Vilniaus sakraliniams ir pasaulietiniams pastatams padarytos žalos aprašymai ir galimas tų „namų sunaikinimo išnaudojimas urbanistikos pagerinimui ir senojo Vilniaus grožio prikėlimui demontuojant [toliau pateikiamus – K. K.] sudegusius namus“⁷⁷:

- 1) Statinių grupė, užstojanti miesto gynybinį mūrą ties Visų Šventųjų bažnyčia nuo Pylimo g. pusės⁷⁸;
- 2) Keliaaukščiai žydų namai Rotušės aikštės ir Vokiečių g. kampe ir nesudegęs, bet bjaurus namas Arklių g. (*ul. Końska*) kampe už muziejaus; pažeminti bent dviem aukštais⁷⁹;
- 3) Nugriauti namą Didžiojoje g. 48, dviejų puošnių gotikinių frontonų atidengimui namuose Nr. 46 ir 50⁸⁰;

77 *Wykaz ważniejszych pomników historii sztuki*, l. 5.

78 1959 m. pastatas, dengęs miesto gynybinę sieną, nugriautas, o gynybinė siena restauruota (arch. B. Krūminis).

79 Greičiausiai kalbama apie dabartinį pastatą Didžioji g. 33/2, kuriame buvo įsikūrusi universalinė parduotuvė. Pastatas išlikęs. Bet nemažai daugiaaukščių pastatų Rotušės (senosios numeracijos Didžioji g. 38, 40, 42, Imbarų g. 37, 45) aikštėje nugriauti po karo.

80 Didžioji g. 48 (dab. Nr. 24) namas išlikęs, bet šalia jo buvęs pastatas Nr. 46 (dab. Nr. 22) – didžiąja dalimi nugriautas apie 1959 m., perstatant kitu panašiu.

- 4) Nugriauti šlykštų pseudorenesansinį namą kai-rėje nuo Šv. Mikalojaus cerkvės; sudegęs⁸¹;
 - 5) Nugriauti bjaurų namą, besiglaudžiantį prie Aušros vartų iš Bazilijonų⁸²;
 - 6) Nugriauti bjaurų apdegusį namą priešais aną ir apskritai visus išilgai Šv. Dvasios (*ul. Cerkiewna*) ir Bazilijonų; sukurti ten žaliąjį plotą.
 - 7) Du namai, formuojantys bjaurų kampą/skersga-tvį (*narożnik*), prilipinti prie Universiteto stati-nių, šalia Šv. Jono varpinės, ir atidengti apvalų Universiteto bokštą.
 - 8) Nugriauti sudegusius pastatus ABCD 1, 2 Vil-niaus ir Liejyklos kampe ir prikelti Jonušo Ra-dvilos rūmus Magistratui; iki pat Labdarių namo. Užbrūkšniuota dalis egzistuoja, likusius E F G H I atstatyti. Iš A G J C B padaryti rūmų avant-cour ir taip palengvinti nuvažiavimą iš *Mała Pohulanka* g. šalia C⁸³.
 - 9) Nugriauti namukus ant gynybinio mūro Umias-towskių rūmų gale, nuo Trakų g. iki Klaipėdos g. (*ul. Żeligowskiego*)⁸⁴;
 - 10) Perdirbti Piatnicos cerkvę, griauti sudegusį ku-polą⁸⁵;
 - 11) Pašalinti žemes nuo bastiono (požemių) mūrų Bokšto g.: atstatyti arsenalą viduje, Bokšto g.⁸⁶;
- 81 Greičiausiai kalbama apie pastatą Didžioji g. 30 (dab. Didžio-ji g. 10). Pastatas po karo nugriautas. Atstatytas tik po Nepri-klausomybės atkūrimo.
- 82 Aušros vartų „atidengimas“ minimas ir 1942 m. M. Morelowskio dezideratuose. Tikėtina, kad šių pastatų griovimas grin-dziamas 1840 m. žemėlapyje matomais žaliaisiais plotais šioje miesto vietoje. Po karo pastatai priešais Aušros vartus nugriau-ti, suformuotas skveras.
- 83 Tai pirmą užuomina dokumente apie būtinybę atstatyti užgož-tus vieną iš Vilniaus rūmų likučius. Šie pastatai, tikėtina, nu-griauti prieš 1955 m. Jų vietoje įrengta automobilių stovėjimo aikštelė, Radvilų rūmų atkurta tik dalis. Šiandien planuojama atstatyti likusią jų dalį.
- 84 Kartojama mintis iš dezideratų.
- 85 Piatnicos cerkvė iki 1944 m. liepos turėjusi kiek „svogūniškes-nį“ kupolą nei šiandien. Dabar jis beveik visiškai apvalus, o iki 1944 m. buvo tolygiai smailėjantis link kryžiaus.
- 86 1942 m. *Dezideratuose* iškelta mintis apie itin didelės istorinės vertės objektą – Vilniaus bastėją. Morelowskis, vertindamas karo metu padarytą žalą šiam objektui, įspėja, kad karinė mies-to valdžia jau pradėjusi jį išrinkinėti. Po Antrojo pasaulinio

- 12) Rokoko tapybos remontas Augustijonų refekto-riume (skliautuose) Bokšto g.
- 13) Karališkasis ofcinas ir buvusį arsenalą bei Ka-ralių rūmus prikelti pagal Smuglevičiaus vaiz-dinius; muziejams, parodų salėms ir vaivadijos administracijai⁸⁷;
- 14) Panaikinti viršutinį namo Subačiaus–Aušros Vartų g. kampe aukštą⁸⁸;
- 15) Prikelti gotikinę salę Aušros Vartų 8 rūsyje^{89, 90}.

Prie viso to, ką Morelowskis dar 1942 m. rekomen-davo Landsbergiui–Žemkalniui⁹¹, prisideda daugiau „Vilniaus miesto plane iki 1655 m.“ pažymėtų ir mie-stovaizdyje rekomenduotų atskleisti senųjų Vilniaus statinių. Dauguma šių rekomendacijų laikui bėgant įgyvendinta. Vienas žymiausių objektų sąrašė – Naci-onalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmai. Pastarųjų pirmuoju siūlymu atkurti Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmus Vilniaus Že-mutinėje pilyje istorijos tyrėjai laiko 1983 m. projek-tą, siekiant rūmus pritaikyti nacionalinei dailės gale-rijai⁹². Prof. Morelowskio rankraštis ankstina šią datą mažiausiai 39 metais – 1944 m. rugpjūtis.

karo, iki 1965 m., bastėjos požemiuose buvo daržovių sandėliai, tačiau 1965–1970 m. mūrai atkasti ir čia atlikti archeologiniai tyrimai (archeologė I. Jučienė), parengtas restauravimo pro-jektas (architektas N. Simanavičius), atstatytas bokštas, 1985–1986 m. restauruota patrankų patalpa (architektas A. Katilius) ir čia įrengtas muziejus. Žr. Jonas Bielinis [ir kt.], *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*, t. 1: *Vilnius*, Vilnius: Vy-riausioji enciklopedijų redakcija, 1988, p. 44.

- 87 Kalbama apie Žemutinės pilies ir Senojo arsenalo atstatymą. Se-nasis arsenalas atstatytas sovietmečiu, 1986 m. (archit. E. Pur-lys), Žemutinė pilis – 2009 m. Tai pirmasis žinomas Žemutinės pilies atstatymo galimybės paminėjimas.
- 88 Kalbama apie pastatą Aušros Vartų g. 2/1, kurį J. Buļhakas už-fiksavo miestui padarytos žalos nuotraukoje Nr. 155. Jis nugriau-tas, o jo vietoje apie 1955 m. įrengta automobilių stovėjimo aikš-telė. Žr. Marija Drėmaitė, „Naujas senasis Vilnius“, p. 190–191.
- 89 Kalbama apie šiandieninį pastatą adresu Aušros Vartų g. 6, ku-riame įsikūręs viešbutis. Gotikinis rūsys restauruotas.
- 90 *Wykaz ważniejszych pomników historii sztuki*, l. 5.
- 91 Žr. šio darbo p. 7–8.
- 92 *Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės val-dovų rūmai: Svarbiausios datos*, [interaktyvus], [žiūrėta 2014-10-18], <http://www.valdovurumai.lt/rumu-istorija/svarbiausios-datos#.Vl1ebYtzXic>.

Paskutinė rankraščio dalis (2 III) – „Plano detalių paaiškinimas su karo nuostolių ir žalos 1944 m. liepą sąrašu“⁹³ – aiškus Czajkowskio plano legendos aiškinimas. Aptartos plane naudojamos spalvos ir užbrūkšniavimai, žalos vertingiausiems miesto pastatams paskirstymas. Tai papildomai pagrindžia Czajkowskio ir Morelowskio glaudų bendradarbiavimą vertinant karo veiksmų žalą Vilniaus miestui 1944-aisiais.

KAS FOTOGRAFAVO VILNIŲ 1944-aisiais?

Žalos fotofiksacija – kita svarbi žalos vertinimo dalis. 1944 m. rugpjūčio 8 d. Vykdomojo komiteto Komunalinio ūkio skyrius kreipėsi į Vidaus reikalų liaudies komisariatą dėl leidimo dviem savo fotografams – Henrikui Puzinskiui ir Aleksandrui Dmitrijevui – „atlikti sugriautų Vilniaus miesto pastatų, įstaigų, gyvenamųjų namų, bažnyčių ir kt. nuotraukas su tikslu sulygtinti jų vaizdą dabar ir ateityje“⁹⁴. Nėra žinoma, ar minėtiems fotografams leidimas buvo suteiktas, tačiau jau rugpjūčio 11 d. Komunalinio ūkio skyrius išdavė pažymą apie paskyrimą atlikti „sugriautų pastatų, gyvenamųjų namų ir bažnyčių nuotraukas užsakymu iš Maskvos“ kitiems dviem fotografams – Janui ir Januszui Bułhakams⁹⁵. Jose pažymima, kad Vidaus reikalų komisariatas (NKVD) apie šių asmenų darbą informuotas, o vietinės karinės ir civilinės įstaigos prašomos bendradarbiauti. Pažymos buvo išduotos iki rugpjūčio 20 d., o vėliau pratęstos iki 1944 m. spalio 1-osios.

Šie faktai keliais aspektais koreguoja Vilniaus miestui padarytos žalos vertinimo istoriją. Pagrindinis fotofiksacijos užsakovas buvo Maskva, vykdytojas – Komunalinio ūkio skyrius. Maskva – tai greičiausiai aukščiau minėta Ypatingoji komisija. Tuo pačiu šios pažymos koreguoja Bułhakų nuotraukų albumo

93 *Wykaz ważniejszych pomników historii sztuki*, l. 17–20.

94 Žinios apie dailės dirbtuvių darbą ir susirašinėjimas su miesto vykdomuoju komitetu, įvairiomis įstaigomis miesto sutvarkymo, apželdinimo ir kt. klausimais, [Vilnius], 1944 07 20 – 1944 10 29, in: VAA, f. 983, ap. 4, b. 11, l. 5.

95 *Ibid.*, l. 7, 8.

datavimą – patys autoriai datavo jį rudeniu. Šiandien galima patikslinti, kad albumas parengtas tarp 1944 m. rugpjūčio 8 d. – 1944 m. spalio 1 d.

J. Kucharska savo darbe, pirmą kartą aptariančiame Bułhakų darbą 1944 m., kėlė prielaidą, kad pagrindinį fotografavimo darbą atliko tėvas, Janas Bułhakas, o sūnus Januszas dirbo fotolaboratorijoje⁹⁶. Tačiau identiški leidimai naudoti fotoaparataž rodo lygiavertį Bułhakų vaidmenį fotografuojant miestui padarytą žalą.

Šiuolaikiniuose tyrimuose nepagrįstas ir pagrindinio vertinimo užsakovo vaidmens priskyrimas „kariniam miesto komisarui“⁹⁷ tuo požiūriu, kad vienintelis šio tyrimo metu aptiktas Maskvos užsakymo vykdytojo (Komunalinio ūkio skyriaus) ryšys su karinėmis miesto struktūromis – prašymai bendradarbiauti ir netrukdyti fotografuojant objektus. Tai patvirtina ir 1944 m. rugpjūčio 16 d. Komunalinio ūkio skyriaus raštas Vilniaus miesto komendantui. Juo prašoma įspėti sugriautų Žvėryno ir Vingio tiltų budinčius sargybinius netrukdyti šiuos objektus fotografuoti. Rašto kopiją gavo aukščiau minėtas fotografas A. Dmitrijevas⁹⁸. Taigi lygiagrečiai su Bułhakais mieste dirbo ir kiti fotografai, be to, Bułhakų paruoštame albume sugriauto Žvėryno ir Vingio tiltų nėra⁹⁹. Rugsėjo 1 d., „nurodymu iš Maskvos“, identišką Bułhakų užduočiai darbą mieste pradėjo fotografas Vladimiras Krukovskis. Janas Bułhakas buvo įspėtas apie šio asmens užduotį ir gavo identiškos pažymos kopiją¹⁰⁰. Maskvos užsakymą Vilniuje vykdė keli (mažiausiai penki) fotografai vienu metu, o jų darbas buvo paskirstytas pagal objektus¹⁰¹.

96 Jolanta B. Kucharska, *op. cit.*, p. 87.

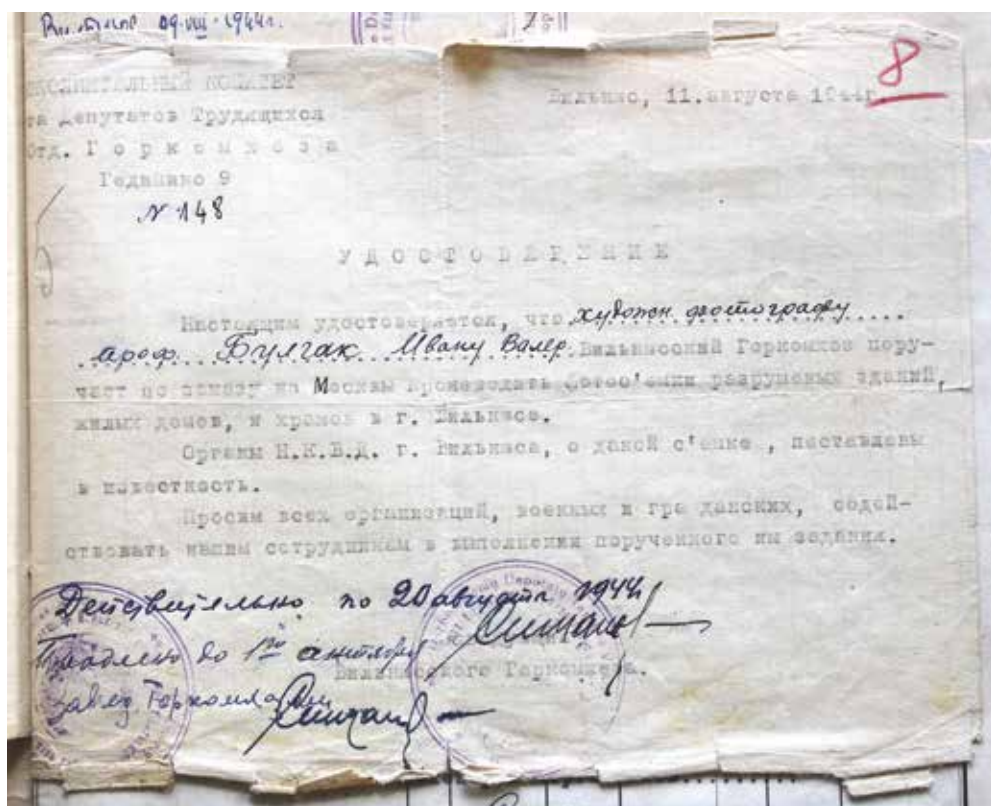
97 *Ibid.*, p. 85. Privalu paminėti, kad J. Markevičienė teisingai įvardijo fotografijų užsakovą „savivaldybę“, deja, plačiau šio užsakymo aplinkybių ar nuorodų į šaltinius nepateikė.

98 Žinios apie dailės dirbtuvių darbą, l. 10.

99 Viena Žvėryno tilto nuotraukos kopija yra eksponuojama Vievio kelių muziejuje.

100 Žinios apie dailės dirbtuvių darbą, l. 14.

101 Tokiu pačiu identiškos užduoties principu galėjo būti vykdoma ir aukščiau aptarta Czajkowskio bei Morelowskio užduotis, tačiau kol kas nėra rastas Morelowskio darbą užsakantis dokumentas.

7. 1944 m. rugpjūčio 11 d. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto liudijimas, išduotas Janui Bułhakui, in: Žinios apie dailės dirbtuvių darbą ir susirašinėjimas su miesto vykdomoju komitetu, įvairiomis įstaigomis miesto sutvarkymo,

apželdinimo ir kt. klausimais, Vilnius, 1944 07 20 – 1944 10 29, VAA, f. 983, ap. 4, b. 11, l. 8

Certificate issued to Jan Bułhak by the Executive Committee of Vilnius on 11 August 1944

Fotografės Urbonavičiūtės-Subačiuvienės darbo mieste fiksuojant apgriautus pastatus faktas atskleistas dar 2005 m.¹⁰². 1943 m. liepos 15 d. ji buvo paskirta Kultūros paminklų apsaugos įstaigos (Basanavičiaus g. 22) fotografijos skyriaus vedėja, „įgaliota vykdyti architektūrinių kultūros paminklų inventorizavimo, registravimo, fotografavimo ir aprašymo darbus Generalinėje Lietuvos srityje“¹⁰³. Turėjo teisę nešioti ir naudoti fotoaparata kultūros paminklams fotografuoti. Be to, 1944 m. balandžio 24 d. jai pavesta fotografuoti „senovinius griuvėsius“ (vok. *die altertümliche Ruine*)

102 Žr. *Vilniaus fotografai*: Tarptautinė Lietuvos fotografijos istorijos konferencija, 2005.

103 S. Urbonavičiūtės-Subačiuvienės darbo Vilniaus V ir I gimnazijose, Kultūros paminklų apsaugos ir kt. įstaigose dokumentai, [Vilnius], 1939 11 30 – 1957, in: LLMA, f. 433, ap. 1, b. 16, l. 16 ir 30 ap.

Vilniuje, Dominikonų g. 2 kieme. Pasikeitus valdžioms, minėta įstaiga perėjo Meno reikalų valdybos prie LTSR Liaudies komisarų tarybos¹⁰⁴ žinion, kuri 1944 m. liepos 24 d. Subačiuvienei išdavė tai patvirtinančią laikiną pažymą iki rugpjūčio, o vėliau iki rugsėjo 15 d.¹⁰⁵.

1944 m. rugpjūčio 17 d. Lietuvos TSR Meno reikalų valdyba prie LTSR Liaudies komisarų tarybos Urbonavičiūtei-Subačiuvienei pavedė „daryti išlikusių, sugriautų ar apgadintų architektūros paminklų nuotraukas. Surinkta fotomedžiaga Meno reikalų valdybos turėjo būti pristatyta Ypatingajai valstybinei vokiečių padarytos žalos materialioms ir meninėms

104 1953 m. reorganizuota į LTSR kultūros ministeriją.

105 S. Urbonavičiūtės-Subačiuvienės darbo Vilniaus V ir I gimnazijose, l. 16, 19.

respublikos vertybėms apskaitos komisijai¹⁰⁶. Rugsėjo 19 d. leidimą fotografuoti iki rugsėjo 25 d. patvirtino Vilniaus miesto karinis komendantas¹⁰⁷. Šiandien išlikusi šio darbo dalis saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Urbonavičiūtės-Subačiuvienės vaidmuo šioje dėlionėje yra vienas aiškiausių – rasti dokumentai patvirtina, kad kiekviena valstybinė ar miesto institucija pagal kuruojamą sritį turėjo atlikti jos ūkiui padarytos žalos inventorizaciją ir perduoti ją Ypatingajai komisijai. Taigi Urbonavičiūtės-Subačiuvienės užduotis iš esmės skyrėsi nuo pavestosios Bułhakams – pirmoji fiksavo žalą miesto architektūros paminklams, antrąji – miesto komunaliniam ūkiui. Nors fotografijų turinio prasme – visų trijų darbai ypač panašūs.

Paskutiniai smulkmena svarbi visame karo meto Vilniaus miesto urbanistikos istorijos kontekste. Čia ryškus veikusių asmenybių persipynimas – dauguma jų iki karo dirbo arba mokėsi Stepono Batoro universiteto Menų fakultete, dirbo Vilniaus Magistrato „Miesto urbanistikos biure“ arba dalyvavo bendroje kultūrinėje Vilniaus veikoje (M. Morelowskis, S. Narėbskis, K. Biszewskis, Z. Czechas, J. Dumnickis, W. Espenhans ir kt.). Ir nors vietinių specialistų samdymas okupacinių valdžių karo metu buvo nepageidaujamas¹⁰⁸, dėl kadro trūkumo to nebuvo paisoma. Prieškario specialistai Vilniaus urbanistinės tvarkybos darbams samdyti (net keliose pareigose dirbo) iki pat 1945 m., kai į Vilnių atvyko naujasis vyr. architektas Vladislovas Mikučianis ir daugelis jų repatrijavo¹⁰⁹.

¹⁰⁶ *Ibid.*, l. 21.

¹⁰⁷ *Ibid.*, l. 20.

¹⁰⁸ „Apie lenkus architektus“, V. Landsbergio-Žemkainio pareiškimas dėl anoniminių skambučių bei paaiškinimas dėl savo santykių su žydais, [Vilnius], 1985 03, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 1668, l. 14. Taip pat žiūrėti Rasa Antanavičiūtė, „Urban Development in Vilnius during the Second World War“, in: *Art History Studies 5: Art and Artistic Life during the Two World Wars*, edited by Giedrė Jankevičiūtė, Laima Laučkaitė, Vilnius: Lithuanian Culture Research Institute, 2012, p. 324; Taip pat apie nepasitikėjimą Z. Czajkowskii sovietmečiu žr. Vladislovas Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.

¹⁰⁹ Žr. Vladislovas Mikučianis, *op. cit.*, 2001.

Stepono Batoro universiteto dėstytojais (Janas Bułhakas, M. Morelowskis, absolventė S. Urbonavičiūtė-Subačiuvienė ir kt.¹¹⁰), valdžioms keičiantis, dėl kadro stokos savo kolegų samdyti tiek darbui Statybos valdyboje, tiek archeologiniams kasinėjimams, tiek architektūros paminklams fiksuoti. Iš aptartų specialistų Vilniuje po karo visam gyvenimui liko tik Urbonavičiūtė-Subačiuvienė ir Czajkowskis.

Įdomus faktas iš prof. Morelowskio biografijos – 1940 m. jis papuolė į Lietuvos valstybės saugumo ir kriminalinės policijos akiratį kaip įtariamasis veikęs slaptose lenkų karinėse organizacijose. Valstybės saugumo policija Vilniaus apygardoje užvedė bylą, kurioje jis įtartas „kurstęs lenkų studentus prieš lietuvius“, esąs „Lietuvai bei jos santvarkai nepalankus“, „smarkus lenkas“ „šovinistas“¹¹¹. Tačiau slapta apklaustas patikimas liudininkas „grafas Žoltovskis“, pažinojęs įtariamąjį asmeniškai, įtarimus, neva Morelowskis „suburia studentus ir inspiruoja juos išsišokimams“, pavadino „kvailais dalykais“¹¹².

Pasikeitus valdžiai ir Vilnių okupavus Trečiajam Reichui, Morelowskis ir toliau neišvengė teisėsaugos dėmesio. 1943 m. rugsėjo 17 d. naktį jis kartu su architektu Stefanu Narėbskiu ir kitais 148 lenkų inteligentijos atstovais buvo suimtas¹¹³. Pretekstas – dviejų, Lietuvos kriminalinės policijos inspektoriaus ir saugumo policijos pareigūno, nužudymas. Lenkų inteligentai buvo suimti kaip įkaitai. Dešimt suimtųjų rugsėjo 17 d. ryte sušaudyti, Narėbskis su didžiąja dalimi įkaitų penkias savaites kalinti Pravieniškių kalėjime. Manoma, kad Morelowskis buvo paleistas pasižadėjęs neišvykti¹¹⁴. Nelojalumo esamai valdžiai šešėlis nuo

¹¹⁰ J. Bułhakas ir M. Morelowskis buvo S. Urbonavičiūtės dėstytojais Vilniaus dailės akademijoje.

¹¹¹ Морелевскис Марионас, с. Юлюса, [Vilnius], 1940 01 02, in: LCVA, f. 419, ap. 1, b. 68, l. 7–8.

¹¹² *Ibid.*, l. 4.

¹¹³ „Miečyslav“ pranešimai apie politinę padėtį, įvykius Vilniuje ir Vilniaus apskrityje, 1943 09 19 – 1943 12 16, in: LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 45; „Odpowiedź na terror“, in: *Goniec Codzienny*, Vilnius, 1943, Nr. 666.

¹¹⁴ LCVA, f. R-601, ap. 1, b.45, l. 1.

1939 m. lydėjo ne vieną prieškarį Lenkijos specialistą, dirbusį oficialiose įstaigose. Morelowski stebėtas Lietuvos Respublikos kriminalinės policijos, jis ir architektas Narębskis – Trečiojo Reicho teisėsaugos institucijų, Czajkowski po karo neįtiko sovietams.

Morelowski 1945 m. pradžioje su šeima repatriavo į Lenkiją¹¹⁵, kur nuo 1946 m. dirbo Liublino katalikiškame universitete, o netrukus persikėlė į Vroclavo universitetą, kur nuo 1952 iki 1960 m. vadovavo Meno istorijos katedrai. Čia jis ėmėsi tirti Vroclavo ir Silezijos meno istoriją ir ieškoti „lenkiškojo“ šių „Atgautųjų žemių“ prado. Tokiu būdu šis tautininkas tapo priimtiniu naujai komunistinei Lenkijos valdžiai¹¹⁶. Prie Vilniaus temos Morelowski daugiau nebegrižo. Įdomu tai, kad pakeisdamas gyvenamąją vietą, jis visuomet sąlyginai greitai pakeisdavo savo darbų pobūdį ir susidomėjimo sritį. Persikėlus į Vilnių, gobelenų tyrimus pakeitė Vilniaus architektūros analizė, persikėlus į Liubliną ir Vroclavą – šių kraštų tyrimai. Tai paaiškinama tuo, kad meno istorija šiam mokslininkui tebusi pagalbinė priemonė dirbant Lenkijos valstybės labui¹¹⁷. Ir nors prof. Morelowskio tyrimuose dėl kartais savotiško ir moksliskai ne visuomet pagrįsto metodo išsiveldavo klaidų, kurios „vėlesnes Lenkijos meno istorikų kartas priversdavo šyptelti“¹¹⁸, šios nevienareikšmės asmenybės darbai Lietuvai yra ypač vertingi ir reikalaujantys papildomų tyrimų, visada grįsti tuo pačiu principu – „mylėti – tai suprasti, o suprasti giliau – dar labiau pamilti“¹¹⁹.

Prof. Morelowski mirė 1963 m. liepos 25 d. Vroclave. Palaidotas šeimos kape Krokuvos Rakovicų kapinėse.

IŠVADOS

Darbe išanalizuoti du iki tol Vilniaus istorijos tyrimuose mažai nagrinėti šaltiniai – 1942 m. Morelowskio „Vilniaus istorinių paminklų svarbiausių konservavimo darbų aprašymas“ ir su juo tiesiogiai susijęs „1944 m. liepos mėn. karo veiksmų metu sužalotų svarbiausių Vilniaus meno istorijos paminklų sąrašas“. Pirmasis atsirado V. Landsbergio-Žemkalnio vadovaujamai Vilniaus savivaldybės Statybos valdybai pas M. Morelowską užsakius atlikti „Vilniaus miesto planą iki 1655 m.“, turėjusį istoriškai pagrįsti tos pačios valdybos rengiamą Vilniaus generalinį planą. Minėti dokumentai labai gerai iliustruoja pastarojo proteguotą Vilniaus, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinės, idėją. Savo tiesmukais pareiškimais apie būtiną nevertingų XIX a. pastatų griovimą jis skatino seniausiųjų Vilniaus statinių atidengimą ir urbanistikos pagerinimą. Jo papunkčiui išvardytos griautinos svertimybės stebėtinai sutampa su sovietmečiu, tvarkant ir sanuojant senamiestį išnykusiais statiniais. Ši įtaka jaučiama ir šiandien atstatant Valdovų ar Radvilų rūmus – objektus, kuriuos dar 1944 m. rekomendavo atstatyti prof. Morelowski. Galimas daiktas, kad ši įtaka tėra vėluojantis sutapimas, tačiau mėginant atsekti galimas jo priežastis, užčiuoptas Landsbergio-Žemkalnio indėlis, po karo Vilniuje populiarinant Morelowskio tyrimus ir idėjas. Šiai prielaidai pagrįsti reikalingas atskiras tyrimas.

Morelowskio veiklos analizė leidžia atskleisti ir kitų tiesiogiai ir netiesiogiai su juo dirbusių žymių asmenybių vaidmenį 1944 m. rugpjūtyje, vertinant Antrojo pasaulinio karo Vilniaus miestui padarytą žalą. Paaiškėjo, kad prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, Lietuvoje imtas taikyti jau 1942 m. lapkričio 2 d. SSRS pradėtas metodas – bendradarbiavimas su Ypatingąja valstybine žalos vertinimo komisija. Hierarchiškai – nuo aukščiausios respublikos ir miestų valdžios žemyn pagal įstaigų pavaldumą – identiškos bendradarbiavimo komisijos buvo kuriamos visose Lietuvos SSR įstaigose

115 Andzej Kozieł, *op. cit.*, p. 50.

116 *Ibid.*, p. 55.

117 *Ibid.*

118 *Ibid.*, p. 56.

119 Marian Morelowski, *Znaczenie baroku wileńskiego XVIII. stulecia*, Vilnius, 1940, p. 3.

ir įmonėse. Pagrindinė šių komisijų darbo užduotis – įkalčių rinkimas reparacijoms iš pralaimėjusiosios pusės po karo gauti (t. y. Niurnbergo tribunolui). Vilniaus miesto vykdomasis komitetas Vilniaus statiniams padarytos žalos vertinimą pavedė savo Komunalinio ūkio skyriui. Fotofiksacijai šis skyrius pasamdė profesionalius fotografus, o žalos apskaičiavimą ir „Senojo Vilniaus plano“ sudarymą užsakė Valstybiniame trešte „Komprojektas“, vadovaujamame Jerzjo Kobzakowskio. Šiam darbui „Komprojektas“ pasamdė prieškarinio kolegą inž. Z. Czajkowskį (su kitais lenkų specialistais dirbusį ir Vyr. architekto valdyboje).

Vilniaus miesto sužalojimus 1944 m. oficialiai fotografavo ne tik Janas ir Januszas Bułhakai bei Sofija Urbonavičiūtė-Subačiuvienė, bet ir dar mažiausiai du fotografai – Aleksandras Dmitrijevas, Vladimiras Krukovskis. Urbonavičiūtė-Subačiuvienė bei tėvas ir sūnus Bułhakai Vilniaus objektus fotografavo skirtingų įstaigų užsakymu bei skirtingu aspektu. Pirmoji vykdė Meno reikalų valdybos prie LTSR Ministrų Tarybos užsakymą ir fiksavo architektūros paminklus, o Bułhakai fiksavo komunaliniam miesto ūkiui padarytą žalą. Dėl tojų ataskaitiniame albume Miesto vykdomajam komitetui nėra visų mieste sužalotų objektų – juos fiksavo kiti minėti fotografai. Patikslinta Jano ir Januszko Bułhakų miesto foto inventorizacijos chronologija – anksčiau įvardytas „ruduo“ keistinas 1944 m. rugpjūčio 8 d.–1944 m. spalio 1 d.

1944 m. rugpjūtį Morelowskio vaidmuo vertinant karo veiksmų žalą buvo mažesnis, nei manyta iki šiol. Jis iš tiesų sudarinėjo raštišką ataskaitą apie Vilniaus miesto architektūros ir istorijos paminklams padarytą žalą, tačiau tai buvo tik dalis Zygmunto Czajkowskio vadovaujamos Miesto planavimo grupės rengtos ataskaitos. Manoma, kad šioje grupėje dirbo ir Morelowskis. Taigi „svarbos“ prasme, Czajkowskio vaidmuo vertinant žalą yra didesnis, išlikusi jo darbų dokumentacija bei svarbiausias darbas – galutinis „Žalos planas“. Tačiau idėjų prasme (dėl Morelowskio įpročio net trumpiausią tekstą apvilkti kuo platesniu

kontekstu) ataskaitos rankraštyje papildomai išdėstytos mintys pergyveno ir jį, ir ne vieną Vilniaus valdžią.

Gauta 2015 01 21

ŠALTINIAI

- „Dziś posiedzenie sekcji pogrzebowej uczczenia pamięci Marszałka Piłsudskiego“, in: *Kurjer Wileński*, Wilno, 1939, Nr. 97 (3698), p. 2.
- „Głowne dezyderaty estetyczne w urbanistyce Wilna“, in: *Kurjer Wileński*, Wilno, 1936, Nr. 85 (3686), p. 6.
- „Miečyslav“ pranešimai apie politinę padėtį, įvykius Vilniuje ir Vilniaus apskrityje, 1943 09 19 – 1943 12 16, in: LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 45.
- „Muziejus laikraštyje Nr. 9 (270). Žurnalas „Myśl karaimska“, in: *Voruta*, 2013, Nr. 6 (770).
- „Odpowiedź na terror“, in: *Goniec Codzienny*, Wilno, 1943, Nr. 666.
- „Prof. I. Končius apie Vilniaus universitetą“, in: *Vilniaus aidas*, Vilnius, 1939, Nr. 43, p. 2.
- „Program przeniesienia Serca Marszałka i prochów jego Matki na Rossę“, in: *Kurjer Wileński*, Wilno, 1936, Nr. 99 (3700), p. 5.
- „Przegotowania do przeniesienia serca Marszałka na cmentarz Rossa“, in: *Kurjer Wileński*, Wilno, 1936, Nr. 91 (3692), p. 2.
- „Stepono Batoro universiteto nebėra“, in: *Vilniaus aidas*, Vilnius, 1939, Nr. 43, p. 4.
- „Svarbiausių vokiečių karinių nusikaltėlių procesas Niurnberge. Vyriausiojo TSRS kaltintojo drg. R. A. Rudenkos kalba“, in: *Komjaunimo tiesa*, Vilnius, 1946, Nr. 19 (375).
- „Vilnius reikalingas rūpestingos globos. Miesto Inž. Žemkalis apie planingą Vilniaus statybą“, in: *Vilniaus balsas*, Vilnius, 1941, Nr. 37 (90), p. 6.
- „Wykaz ważniejszych pomników historii sztuki w Wilnie uszkodzonych przez działania wojenne w lipcu 1944 roku“, in: *Materiały Mariana Morelowskiego dotyczące strat wojennych Wilna i starań o rewindykację zbiorów wileńskich w latach 1944–1945*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 14881/II. Pol., ros. 1944–1945. S. 18. Mf BN, p. 1–20.
- 1944 m. komunalinio ūkio įmonių metinės darbo ataskaitos ir žinios apie darbo jėgos skaičių, [Vilnius], [s.a.], in: VAA, f. 983, ap. 4, b. 8.
- Čaikovskis Zigmuntas Mečislovas – architektas, 1887– : Kūrybos dokumentai, t. II, Brėžiniai 1933–1944, in: Kultūros paveldo centro archyvas, f. 35, ap. 1, b. 2.
- Draugijos narių sąrašas, [Vilnius], 1936–1939, in: LCVA, f. 288, ap. 1, b. 9.
- Moreliovskis M., „Raportas apie archeologinius kasinėjimus Aukštutinės ir Žemutinės pilies teritorijoje“, Referatas, [Vilnius], 1940 10 13, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 17.
- Moreliovskis M., „Vilniaus miesto planas prieš 1655 m.“: Studija, Nepilna, [Vilnius], 1940–19420819, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 18, l. 74–76.

- Medinis M., „Vilniaus universiteto meno fakulteto reikalai“, in: *Vilniaus balsas*, Vilnius, 1939, Nr. 45, p. 4.
- Morlowski Marjan, [Vilnius], 1929–1930, in: LCVA, f. 175, ap. 14, b. 266.
- S. Urbonavičiūtės-Subačiuvienės darbo Vilniaus V ir I gimnazijose, Kultūros paminklų apsaugos ir kt. įstaigose dokumentai, [Vilnius], 1939 11 30–1957, in: LLMA, f. 433, ap. 1, b. 16.
- Susirašinėjimas su Liaudies komisariatais, įstaigomis Vilniaus m. atstatymo, kuro paruošų, invalidų įdarbinimo ir kt. klausimais, [Vilnius], 1944 08 24 – 1944 12 13, in: VAA, f. 761, ap. 9, b. 8.
- V. Landsbergio-Žemkalnio pareiškimas dėl anoniminių skambučių bei paaiškinimas dėl savo santykių su žydais, [Vilnius], 1985 03, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 1668.
- V. Landsbergio-Žemkalnio susirašinėjimas su Vilniaus universitetu, prof. M. Moreliovskiu ir kt. Vilniaus miesto genplano sudarymo, kasinėjimų Žemutinės ir Aukštutinės pilies teritorijose, Gedimino aikštės sutvarkymo ir kt. klausimais, Lietuvių, lenkų, vokiečių k., [Vilnius], 1942 05 30–1943 12 20, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 6.
- V. Landsbergis-Žemkalnis, „Apie Vilniaus pilis prieš 1655 m. ir apie jų modelio, sudaryto 1940–1941 m., paaiškinimą“, [Vilnius], [1940]–1941, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 777.
- V. Landsbergis-Žemkalnis, „Vilniaus miesto genplanas“: Referatas, [Vilnius], 1944 02 26, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 2.
- V. Landsbergis-Žemkalnis, „Vilnius 1939–1944 m. laikotarpio bylos tvarkymas“; „Elektrifikacija“: Atsiminimai, [Vilnius], 1939 12 18–1942 01, in: LLMA, f. 81, ap. 1, b. 5.
- Vilnius prieš 1655 metus. Rekonstrukcinio plano 318 numerių paaiškinimas, [Vilnius], [s.a.], in: VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4358.
- Vykdomojo komiteto sprendimai Nr. 1–215, [Vilnius], 1944 07 14 – 1944 12 28, in: VAA, f. 761, ap. 9, b. 2.
- Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, „Apie Vilnių ir jo patvarkymą“, in: *Naujoji Romuva*, Vilnius, 1940, Nr. 1–2, p. 10.
- Žinios apie dailės dirbtuvių darbą ir susirašinėjimas su miesto vykdomuoju komitetu, įvairiomis įstaigomis miesto sutvarkymo, apželdinimo ir kt. klausimais, [Vilnius], 1944 07 20 – 1944 10 29, in: VAA, f. 983, ap. 4, b. 11.
- Дело N 27, „Дело актов“, [Vilnius], 1945 01 01–1945 09 01, in: VAA, f. 761, ap. 9, b. 5.
- Морелевскис Марионас, с. Юлюса, [Vilnius], 1940 01 02, in: LCVA, f. 419, ap. 1, b. 68.
- Протоколы заседаний Городского комитета партии с N 1 по N 27, [Vilnius], 1944 07 19 – 1944 12 26, in: Lietuvos upatingasis archyvas, f. 3109, ap. 3, b. 1.
- LITERATŪRA
- Antanavičiūtė Rasa, „Urban Development in Vilnius during the Second World War“, in: *Art History Studies 5: Art and Artistic Life during the Two World Wars*, edited by Giedrė Jankevičiūtė, Laima Laučkaitė, Vilnius: Lithuanian Culture Research Institute, 2012, p. 319–350.
- Bielinis Jonas [ir kt.], *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas: 1 Vilnius*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
- Bohdziewicz Piotr, „Śp. prof. dr Marian Morelowski“, in: *Zeszyt Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, zeszyt 2, Lublin, 1964.
- Drėmaitė Marija, „Dingęs 1944-aisiais? Vilniaus miesto sugriovimas ir atstatymas“, in: Vilnius. 1944: *Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas*, sud. Margarita Matulytė, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009, p. 27–33.
- Drėmaitė Marija, „Naujas senasis Vilnius: senamiesčio griovimas ir atstatymas 1944–1959 metais“, in: *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010, p. 183–200.
- Girlevičius Linas, „Gynybai pritaikyti Vilniaus sakraliniai pastatai ir sakralinių pastatų ansambliai XIV–XVIII amžiuje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 21, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 9–36.
- Girlevičius Linas, „XIV a. – XV a. pradžios Vilniaus miesto gynybiniai įrenginiai“, in: *Lietuvos archeologija*, t. 34, Vilnius: Diemedis, 2008, p. 105–150.
- Kitkauskas Napoleonas, „Vilniaus pilys Marijano Moreliovskio (1884–1963) tyrimuose“, in: *Vilniaus istorijos metraštis*, t. 1, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007, p. 97–116.
- Kitkauskas Napoleonas, *Vilniaus pily: statyba ir architektūra*, Vilnius: Mokslas, 1989.
- Kozieł Andzej, „Marian Morelowski (1884–1963)“, in: *Rocznik Historii Sztuki*, t. XXXVI, Warszawa: PAN Warszawa Drukarnia Naukowa, p. 47–56.
- Kucharska Jolanta B., „Dokumentacja fotograficzna zniszczeń wojennych Wilna wykonana na zamówienie Komisariatu Wojennego Miasta przez Jana i Janusza Bułhaków w 1944 roku“, in: *Vilniaus fotografai: Tarptautinė Lietuvos fotografijos istorijos konferencija*, sud. Vitalija Jočytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005, p. 83–93.
- Landsbergis-Žemkalnis Vytautas, *Iš atminties ekrano*, Vilnius: Versus Aureus, 2009.
- Lukšionytė Nijolė, „Menotyros mokslas tarpukario Vilniuje“, in: *Meno istorijos riboženkliai* (ser. *Meno istorija ir kritika*, 7), sud. Nijolė Lukšionytė, Aušrinė Kulvietytė-Slavinskienė, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2011, p. 68.
- Markevičienė Jūratė, „Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas (1900–1940)*, sud. Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 271–307.
- Markevičienė Jūratė, „Pamiršta hipotezė arba Vilniaus miesto sandara XIV–XV amžiuje“, in: *Menotyra*, sud. Gražina Marija Martinaitienė, Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 2002, Nr. 3(28), p. 30–45.
- Markevičienė Jūratė, „Senamiesčio įvaizdžiai Vilniaus kultūros paveldo saugoje XX a.: nuo kraštovaizdžio iki praeities skeveldrų“, in: *Kultūriniai tapatumai ir pokyčiai* (ser. *Kultūrologija*, 10), sud. Vytautas Berenis, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 233–293.

Markevičienė Jūratė, „Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas (1939–1945)*, sud. Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999, p. 142–175.

Matulytė Margarita, „Vilniaus laiko peizažas“, in: *Vilnius. 1944: Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas*, sud. Margarita Matulytė, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009, p. 13–22.

Mikučianis Vladislovas, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.

Morelowski Marian, *Zarysy sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Vilnius, 1939.

Morelowski Marian, *Znaczenie baroku wileńskiego XVIII. stulecia*, Vilnius, 1940.

Orosz Janina, „Marian Morelowski“, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, Nr. 3, 1964, p. 208–210.

Poklewski Józef, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994.

Uniwersytet Stefana Batorego: Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1933/34 oraz zmiany zaszcze w latach 1929/30, 1930/31, 1932/33, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1934/35, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1937/38, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1930/31, t. XIII, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1931/32, t. XIV, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1932/33, t. XV, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1933/34, t. XVI, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1934/35, t. XVII, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1935/36, t. XVIII, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1936/37, t. XIX, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

Uniwersytet Stefana Batorego: Spis wykładów na trzy trymestry w roku akademickim 1937/38, t. XX, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, [s.a.].

INTERNETINĖS PRIEIGOS

Bajor Alwida Antonina, „Profesor Marian Morelowski, wilnianin z wyboru“, in: *Magazyn Wileński*, [interaktyvus], Vilnius, 2003, Nr. 8, [žiūrėta 2014-10-18], <http://www.magwil.lt/archiwum/2003/mww8/Rugi1.htm>.

Lietuvos ypatingojo archyvo virtuali paroda Vilniaus getas, [interaktyvus], [žiūrėta 2014-10-18], http://www.archyvai.lt/lt/lya_parodos/vilniaus-getas.html.

Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai: Svarbiausios datos, [interaktyvus], [žiūrėta 2014-10-18], <http://www.valdovurumai.lt/rumu-istorija/svarbiausios-datos#.Vl1ebYtzXic>.

„ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР, УКАЗ от 2 ноября 1942 года Об образовании чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР“, in: *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–июль 1956 гг.)*, [interaktyvus], 1956, p. 96–98, [žiūrėta 2014-10-18], https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0:Sbornik_zakonov_1938-1956.djvu/129.

PROFESSOR MARIAN MORELOWSKI'S CAREER BEFORE 1944: ADMINISTRATIONS, COLLEAGUES AND ASSESSMENTS

Karolis Kučiauskas

SUMMARY

KEYWORDS: professor Marian Morelowski, pre-war Vilnius intellectuals, assessment of war damage in 1944.

In the article, the activity and career of professor Marian Morelowski at the Faculty of Arts of Stephen Báthory University in Vilnius (from 1930 to 1939) is described in detail. New facts about his distinct role on the cultural scene of Vilnius in organising large events and decorating the city with great attention to small details are presented. So far unknown facts about Morelowski's encounter with

the law are revealed. The author of the article introduces two sources, which have so far not been widely analysed by the researchers into the history of Vilnius – “The Description of the Basic Conservation Works on the Historical Monuments of Vilnius” by Morelowski (1942), and another work directly related and derived from the first one, “The List of the Main Monuments of Art of Vilnius Damaged During the Military Actions in July 1944”. While analysing Morelowski’s activity, the role of other prominent figures who directly or indirectly cooperated with him in assessing the damage caused to the city of Vilnius during World War II is discussed. Morelowski has been chosen as the central subject of the article because he has received the least research attention in scholarly works as a participant of the process of assessing the damage caused to the city during the war at the end of 1944. Although the majority of institutions of heritage conservation were obliged by the highest state and municipal authorities to carry out damage assessment, the related documentation is scattered and fragmentary. The author of the article explains the process of assessing the damage caused to the oldest part of Vilnius, points out the main institutions that commissioned and carried out damage assessment, and reveals the influence of the documentation related with this process on the subsequent research and urban development of the Old Town of Vilnius.